

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI - 2017

№ 2

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Jurnal 1954-cü ildən nəşr olunur

2017, № 2 (252)

(APREL-İYUN)

AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
(ELMİ-METODİK JURNAL)

BAKİ-2017

BU NÖMRƏDƏ

METODİKA: TƏCRÜBƏ VƏ NƏZƏRİYYƏ

S.Hasanova – “Azərbaycan dili”nin tədrisinə diqqəti artırmaq	3
O.Abbasov – Təlim prosesində prinsiplərdən vəhdətdə istifadə	8
A.Məmmədov – M.Füzuli tədris edilərkən	11
E.Babayeva – Əbdürrəhman Cəminin “Risaleyi-əruz” əsərində əruz elminin öyrənilmə metodları	18
S.Zeynal – “Cümlə” anlayışının mahiyyətinə yanaşmalar	24
Q.Əmircanova – Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin “Xurşidbanu Natəvan” dramının təhlili ..	28
P.Soltanqızı – Həyat reallıqlarını əks etdirən əsərlər	33
T.Vəliyeva – Ana dili dərslərində şagirdlərin estetik tərbiyəsi	37

DİLCİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

R.Əliyev – B.Çobanzadə və onun “Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” əsəri	40
N.Ərucova – Nəqlik sənəti və nitq mədəniyyətinin inkişafında M.F.Axundzadənin rolu ..	45
X.Hamidova – Aqens və dezaqens mənəli təktərkibli cümlələrin ədəbi dilimizdə aktuallığı ..	51
Z.İsmayıl – Ordubad dialektinin sintaktik xüsusiyyətləri	56

M.P.VAQIF – 300

S.Seyidova – Molla Pənah Vaqif qoşmalarında məcazlər	60
Ç.Rzayeva – Molla Pənah Vaqif yaradıcılığında onomastik vahidlər	66

“AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ”NİN TARİXİNDƏN

✦ E.Məmmədova – “Azərbaycan məktəbi” jurnalının ən uzun ömürlü əlavəsi	70
--	----

YENİ NƏŞRLƏR

V.Rzayev – Azərbaycan dili müəllimləri üçün ana dilindən gərəklil poetik vəsait	77
---	----

Cildin 1-ci sahifəsində Bakir Çobanzadə

“AZƏRBAYCAN DİLİ”NİN TƏDRİSİNƏ DİQQƏTİ ARTIRAQ

Sədaqət HƏSƏNOVA,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Azərbaycan dilçiliyi qarşısında bir sürətlə inkişaf edib, ayrıca məktəb - Azərbaycan dilçiliyi məktəbinə çevrilib, lakin heç bir elmin sonuna nöqtə qoyulmayıbdır. Dilçilik də belədir. Dilçi alimlərimiz bunu düşünməlidirlər.

Heydər ƏLİYEV

Məlumdur ki, təhsilin keyfiyyəti cəmiyyətin mənəvi inkişafının əsas şərtlərindən biridir. Bu keyfiyyət, bir tərəfdən də, elmi materiallarla, onları şagird və tələbələrə çatdıran müəllimlərin bacarığı ilə bağlıdır.

Pedaqoji elmlər arasında Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əvvəla, ona görə ki, ana dilimiz xalqımızın bütün yeraltı və yerüstü sərəvəllərinin yüksəkliyində dayanmış mənəvi dəyərimizdir. İkincisi, ana dilini dərindən bilmədən digər elm sahələrini də mükəmməl şəkildə öyrənmək mümkün deyil. Bəzən ana dilinə tədris olunan fənlər içərisində adi fənn kimi yanaşmaq kimi münasibətlərlə də qarşılaşmaq mümkündür. Hətta bəzən dilimizi dünyanın “zəngin” dilləri ilə müqayisə edərək onun lüğət tərkibini “kasıb” hesab edənlər də olur. Lakin belələri bir şeyi unudurlar ki, dildə əsas məsələ sözlərin cəmiyyətində deyil, keyfiyyətindədir. Bu gün dünyanın ən zəngin hesab edilən hansı bir dilindən ən çətin və möhtəşəm bir əsəri dilimizə çevirə bilmirik? Leksik tərkibi sıx olan, sözlərinin say çoxluğu ilə seçilən hər bir dilin istənilən üslubda olan örnəklərini ən yüksək səviyyədə dilimizə

tərəcümə edə bilirik. Sözlərimizin mənə qatları, məcazlıq və çoxmənalıq keyfiyyətinin zənginliyi bu mürəkkəb prosesi asanlaşdırır. Bəlkə də bizim dilimizin sözləri say baxımından dünyanın bir sıra dillərindən geridə qalır, lakin anlam dərinliyinə görə bu dil dünya dillərinin çoxundan irəlində gedir. Dilin leksik-semantik keyfiyyətinin əsası da budur. Dilimizin mənə zirvəsindən enməməsi, daha da ucalarda olması üçün onun dərindən öyrənilməsinə və öyrədilməsinə həmişə ehtiyacımız vardır.

Dilin qrammatikasının hərtərəfli və kamil şəkildə öyrədilməsi onun bir sıra digər sahələrinin (orfoqrafiya, orfoepiya, üslubiyyat və s.) də mənimsənilməsinə imkan yaradır. Öyrətmə prosesi bu sahə ilə məşğul olan hər bir müəllimdən tələbəyə savad yox, həm də yaradıcılıq bacarığı tələb edir. Xüsusilə də mübahisəli məsələlərdən baş çıxarmaq üçün dərindən təhlil və müqayisə sərəvəli olan müəllimlər bu prosesdə çətinlik çəkmirlər.

Şübhəsiz ki, sözlərin məzmun baxımından formalaşması, mənə cəhətdən reallaşması dilin tarixi inkişafı ilə yetkinləşərək insan təfəkkürünün inkişafını, ictimai münasibətləri ifadə edir. Dildə elə

faktlarla qarşılaşmaq mümkündür ki, onlar haqqında tarixən irəli sürülən nəzəri fikirlər bir qədər natamam görünür, yəni çağdaş prizmadan yanaşdıqda həmin sözlərin yeni nəzəri mülahizə və hökmlərə ehtiyacı hiss olunur. Bu baxımdan, morfologiya bəhsində bəzi mövzulara diqqət etmək lazım gəlir. İzaha ehtiyacı olan mövzulardan biri feilin lazım şəklinin tədrisi ilə bağlıdır. Belə ki, qrammatikaya dair ədəbiyyatlarda feilin lazım şəkli digər şəkillərdən morfoloji əlamətindən başqa, həm də inkar forması ilə seçilir. Qeyd edilir ki, feilin digər şəkillərindən fərqli olaraq lazım şəklinin inkarı feilin əsas inkarlıq əlaməti hesab edilən $-ma^2$ şəkilçisi ilə düzəlmir, bunun üçün "deyil" sözündən istifadə edilir. Məsələn, oxuyasım – oxuyası deyiləm.

Əslində, inkarlıq anlamı daşıyan "deyil" sözü şəkilçi məqamında işlənən dil vahididir. Bu söz həm təkdə, həm də cəmdə olan bütün şəxslərə aid şəxs sonluqlarının inkarını ifadə edir. Məsələn:

Gələsiyəm – gələsi deyiləm.
Gələsiyək – Gələsi deyilik.

Gələsən – gələsi deyilsən.
Gələsəniz – gələsi deyilsiniz.

Gələsindir – gələsi deyildir.
Gələsirlər – gələsi deyillər (və ya deyildirlər).

Faktlar göstərir ki, "deyil" qrammatik şəkilçi funksiyasında işlənən sözdür. Lakin şəkilçidən fərqli olaraq o, ahəng qanununa uyumur. Məsələn, alasıyam – alası deyiləm. Burada "deyil" sözündən əvvəl gələn "alası" sözü qalın saitli olsa da, onun inkarını bildirən vahid incə saitlidir. Halbuki dilimizdəki bütün qrammatik şəkilçilər ahəng qanununa uyğunlaşır. Bu cəhət – "deyil" sözünün aid olduğu leksik vahidlə ahəngə görə uyğun-

laşmaması onu şəkilçidən çox, sözə yaxınlaşdırır. Bundan başqa, bizim dilimizdə ayrı yazılan şəkilçi yoxdur. Yalnız şəkilçiləşmiş $-mı^1$ sual ədatı bir məqamda – da^2 iştirak bağlayıcısından sonra gəldikdə ayrı yazılır. "Deyil" in ayrı yazılması onun sözlər arasına qoşulmasına əsas verir. Lakin bu da bir faktdır ki, o, müstəqil söz deyil, yalnız şəkilçi anlamında işlənərək şəxs-xəbərlilik şəkilçilərini inkarlaşdırır, yəni onların inkar variantını ifadə edərək qrammatik anlam daşıyır. Bundan başqa, məlumdur ki, qrammatik şəkilçilər cümlədəki sözləri, yəni cümlə üzvlərini bir-birinə bağlayır. Bu mənada da "deyil" sözü maraqlıdır. Deməli, "deyil" söz məqamında işlənsə də, şəkilçi funksiyasını yerinə yetirir.

"Deyil" yalnız feillərlə işlənməsi ilə məhdudlaşmış, o həm də adlara qoşularaq onlara inkarlıq məzmunu verir. Məsələn, Bu ağacdır – Bu, ağac deyil. Maraqlıdır ki, əgər cümlədə "deyil" sözü varsa, həm feillərə aid olan şəxs şəkilçiləri, həm də adlara aid olan xəbərlilik şəkilçiləri həmin sözə qoşulur. Məsələn:

Boş-boş sözləri dinləyəsi deyiləm.

Sən hissiz, duyğusuz əşya deyilsən.

"Deyil" sözünün şəkilçi qəbul edərək şəxslərə görə dəyişməsi onun leksiklər sırasında dayanmasına əsas verir.

Məlumdur ki, "deyil" sözü təkcə feilin lazım şəklini inkarlaşdırmır, o, feilin, əsasən, $-ma^2$ şəkilçisi ilə inkarlaşan vacib şəkli ilə də işlənir. Məsələn: Hər gün işləməli deyilik.

Diqqəti çəkən məsələlərdən biri də budur ki, qrammatika kitablarında feilin lazım şəklinin inkarının yalnız "deyil" sözü ilə formalaşması göstərilir. Bir məqam unudulur ki, feilin vacib və lazım şəkilləri "olmaq" sözü ilə də işlənir. Bu zaman

onların inkarı $-ma^2$ şəkilçisi ilə formalaşır. Məsələn:

Qayıdası oldum – Qayıdası olmadım.

Qayıtmalı oldum – Qayıtmalı olmadım.

Deməli, feilin lazım şəkli yalnız "deyil" sözü ilə inkarlaşmır, "olmaq" feili ilə mürəkkəbləşəndə (tərkibi feil olanda) o, inkarlıq şəkilçisi $-ma^2$ ilə işlənir. Diqqəti çəkən məsələlərdəndir ki, lazım şəkli indiki zamana yaxın bir zaman mənasına malik olanda "deyil" sözü ilə inkar formaya düşür. Lakin bu şəkli "olmaq" feili ilə işləndəndə şühudi keçmiş, qəti və qeyri-qəti gələcək zaman əlamətlərinə də malik olur. Doğrudur, zaman anlamı ifadə edən morfoloji əlamətlər bir tərəfi lazım şəklinə olan tərkibi feilin ikinci tərəfinə – "olmaq" köməkçi feilinə artırılır. Lakin nəticədə yenə də tərkibi feilin əsas tərəfi lazım şəkildir və əsas mənə onun üzərindədir.

Kitabxanaya gedəsi olmadım.

Yəqin ki, bu sözləri deyəsi olmaram.

Mən gələsi olmayacağam.

Dildə üslubların birləşməsi məsələsi mövcuddur və bu, təbii proseslərdən biri kimi dəyərləndirilir. Bu məsələdə əsas güc bədii üslubdadır. Lazım şəkli ilə bağlı elmi-nəzəri təhlillər feil şəkillərinin birləşməsindən danışmağa əsas verir. Belə ki, lazım şəkli yuxarıdakı faktik materiallarda xəbər şəkli ilə birləşmişdir. Doğrudur, burada feilin şəxs, inkarlıq və zaman kateqoriyalarının morfoloji əlamətləri köməkçi feilin (olmaq) tərkibində işlənsə də, ondan əvvəlki feil lazım şəklinədir və belə məqamlarda feilin iki şəklinin birləşməsi özünü göstərir.

Morfologiyadakı maraqlı məsələlərdən biri ədatla bağlıdır. Bu anlamda "ha"

və "da²" ədatları diqqəti çəkir. Tədris zamanı "ha" ədatı xüsusi izah tələb edən dil vahidlərindəndir. Belə ki, o, iki məqamda işlənir:

1. Qüvvətləndirici ədat kimi.
2. Əmr ədatı kimi.

Sözügedən ədatın hansı məqamlarda qüvvətləndirici və ya əmr mənası ifadə etməsi ədatın tədrisində önəmli məsələlərdən biridir. Bu ədat tarixən işlək olmuş, xüsusilə də bədii dildə geniş şəkildə işlənmişdir:

Sən ha bir sonasan, cüda düşübsən
Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri.

(M.P.Vaqif).

"Ha" ədatı həm adlar, həm də feillərlə işlənir. Adlarla işləndikdə mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir, daha doğrusu, hər hansı bir cümlə üzvünün anlamını gücləndirir. Bu ədat feillərlə işləndikdə iki funksiyayı ifadə edir; qüvvətləndirmə mənasından başqa, həm də əmr mənası bildirir.

"Ha" ədatı feilin bütün şəkillərində eyni dərəcədə işləmə bilmir. Lakin ondan feilin bütün şəkillərində, daha çox isə əmr, arzu, xəbər, vacib və lazım şəkillərində istifadə olunur. Bu ədat feilin əmr şəklinin bütün şəxsləri və bu şəxslərin təki və cəmi ilə işlənir. Məsələn:

Elə et ki, səndən inciməyim ha. Tez çıxın ki, sizi çox gözləməyək ha.

Sabahki toya yubanma ha. Yolları təmizləyin ha.

Məmməd bu şeiri əzbərləsin ha.
Mahnını düzgün oxusunlar ha.

Feilin arzu şəklinə də vəziyyət belədir. Lakin birinci şəxsin təki və cəminin "ha" ədatı ilə işlənməsi hallarına az rast gəlirik. İkinci və üçüncü şəxslərin bu ədatla işlənməsi dilimizdə aktivliyi ilə

seçilir. Məsələn:

Gərək yığıncağa gecikməyəsən ha.

Gərək yaxşı oxuyasınız ha.

Qız gərək sözlərini yadda saxlaya ha. Gərək yolda ləngiməyala ha.

Maraqlıdır ki, "kaş" arzu ədatı "ha" ədatı ilə eyni cümlə daxilində işlənə bilmir. Bu baxımdan, "gərək" ədatı səciyyəvidir.

Dilimizdə feilin xəbər şəklinin "ha" ədatı ilə işlənməsi halları çoxdur və bu, bütün şəxslərin tək və cəmində özünü göstərir. Məsələn:

Bax, deyirəm ha, bunları unutma. Sizə inanırıq ha.

Bilirsən ha, qonaqları qarşılamısan. Mütəlq bizə gələrsiniz ha.

O, hamıdan yaxşı oxuyur ha. Bu sirri öyrəniblər ha.

Lazım və vacib şəkilləri ilə işləndikdə yada salma, xatırlatma anlamını gücləndirir.

Sənin sənədlərinə baxmalıyam ha. Xəstənin yanına bu gün getməliyik ha.

Səhərə qədər bunları öyrənməlisən ha. Bu haqda çox düşünməlisiniz ha.

Yazıdakı səhvləri qeyd etməlidir ha. Meyvələri tez gətirməlidirlər ha.

"Ha" ədatı lazım şəklində də bütün şəxslərlə işlənə bilər.

Məktubu oxuyasıyam ha. Sizə sabah gələsiyik ha.

Məktubu catdırasın ha. Siz də danışasınız ha.

Kitabları atasıdır ha. Şeiri əzbər deyəsədirlər ha.

"Ha" ədatı feilin şərt şəkli ilə az-az hallarda işlənilir. Lakin dildə ən az işlənən sözün də qiyməti vardır. Məişət nitqində və bədii üslubda feilin şərt şəklindən sonra "ha" ədatının işlənməsi faktları özünü göstərir. Məsələn:

Yaxşı oxusan, mükafat sənə veriləcək. Yaxşı oxusan ha!

Maraqlıdır ki, "ha" ədatı dilimizdə daha çox qüvvələndirici ədat kimi işlənilir. Təkcə feilin əmr şəklinə aid olduqda əmr ədatı funksiyasını yerinə yetirir. Tədris prosesində belə incə məqamlara toxunulması biliklərin dərinləşdirilməsinə imkan yaradır. Belə məqamlar dilimizin üslub keyfiyyətini, dil faktlarının üslub məziyyətlərini təsdiq edir.

Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi zamanı çətinlik yaranan mövzulardan biri də iki cür yazılan da, də ədatıdır. Belə ki, bu qrammatik anlamlı söz həm ədat, həm də bağlayıcı kimi işlənilir. Onun hansı məqamlarda ədat kimi işlənməsinə aydınlıq gətirmək lazımdır. Bu söz daha çox feilə (xəbərə) qoşulduqda ədat funksiyasında işlənilir. Lakin bu, o demək deyildir ki, *da, də* ədatı digər nitq hissələrindən və ya cümlə üzvlərindən sonra işlənə bilməz. Bəzən adlardan sonra işlənən *da, də* ədat funksiyası daşıyır. Bu, dialoq nitqi üçün səciyyəvidir. Məsələn:

–Dedin, qonaqlığa kim gedəcək?

–Mən də.

–Nəyi gətirir?

–Kitabı da.

Da, də ədatı da feilin müxtəlif şəkilləri ilə işlənilir. Bu mənada, feilin əmr, arzu, xəbər, vacib, lazım şəkilləri daha çox xarakterikdir, şərt şəkli isə bir qədər passivliyi ilə seçilir. Feilin əmr şəklinə aid bütün şəxslərdə *da, də* ədatını işlətmək olur. Məsələn:

Nə deyirəm, gəlirəm də.

Dayanın, oxuyaq da.

İstəyirsən gəl də. Deyin də.

Nədən utanır, gəlsin də.

Gətirsinlər də.

Feilin arzu şəklində *da, də* ədatı

işlənə bilər:

Gərək yadda saxlayam da. Eşidirsinizsə, danışmaq da.

Gərək qapını açasan da. Gərək danışasınız da.

Neyləməli, gərək üzr istəyə də. Gərək irəli keçələr də.

Dilimizdə *da, də* ədatının feilin xəbər şəkli ilə işlənməsi halları da çoxdur. Bu baxımdan, feilin bütün zamanlarında olan xəbər şəkli diqqəti çəkir. Məsələn:

Vaxtında gəldim də. Evə gəlmişəm də.

Gəlirəm də. Gələcəm də.

Gələcəyəm də və s.

Xəbər şəklində bütün şəxslərdə olan feillərlə sözügedən ədatı işlətmək mümkündür.

Da, də ədatı ilə işlənmək baxımından feilin vacib və lazım şəkilləri də kənar qalmır. Həm nitqin məişət üslubunda, həm də ədəbi dilin bəzi funksional üslublarında (əsasən, bədii) bu şəkillərin həmin ədatla işlənməsi halları ilə tez-tez qarşılaşırıq:

Dayanmalıyam da. Gülməliyik də.

Gəzməlisən də. Bilməlisiniz də.

Anlamalıdır də. Dərk etməlidirlər də.

Eləcə də *da, də* ədatı feilin lazım şəkli ilə də işlənilir.

Yazasıyam da. Gedəsiyik də.

Soruşasın da. Alasınız da.

Ağlayasındır da. Qalasıdırlar da.

Feilin şərt şəkli *da, də* ədatı ilə işlənmək baxımından digər şəkillərdən geridə qalır. Lakin bu, o demək deyildir ki, *da, də* ədatı şərt şəkli ilə işlənmir. Az *da, də* ədatının şərt şəkli ilə işlənməsi məqamlarına rast gəlmək olur:

–Əmim gəlsə, yaxşı olar.

–Gəlsə də.

İşlənmə məqamı baxımından, *da, də* ədatı da "ha" ədatı kimi həm adlarla, həm də feillərlə işlənilir. Məsələn, kitabdır *da*. Və feilin əmr şəkli ilə işləndiyi halda başqa, bütün vəziyyətlərdə bu ədat qüvvələndirici ədatdır. Yalnız feilin əmr şəkli ilə işləndikdə onun mənası və növü dəyişir və əmr ədatı kimi işlənilir.

Faktik materiallar göstərir ki, dildə nəinki hər hansı bir sözün, şəkilçinin, hətta bir işarənin də böyük əhəmiyyəti vardır. Və dil faktlarının dəqiqliklə öyrədilməsi və öyrənilməsi bir tərəfdən dilimizin dərinliklərinə nüfuz etmək bacarığı formalaşdırır, onun problemlə məqamlarına aydınlıq gətirir, digər tərəfdən dil faktlarının üslub məziyyətlərini üzə çıxarır ki, bu, dilçiliyin nisbətən gənc və az araşdırılmış sahəsi olan üslubiyyat elmi haqqında biliklərə yol açır.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, Sizin jurnalınızdır.

Redaksiya.

TƏLİM PROSESİNDƏ PRİNSİPLƏRDƏN VƏHDƏTDƏ İSTİFADƏ

Oqtay ABBASOV,
ADU-nun dosenti

Açar sözlər: Təlim, prinsip, təlim prinsipi, vəhdət.

Ключевые слова: обучение, принцип, принцип обучения, совокупность.

Keywords: Education, principle, the principles of education, unity.

Fəaliyyətin səmərəsinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı vəzifələr müəyyən dəyişiklikləri zərurətə çevirir. Bu dəyişikliklər həm də fəaliyyətin qarşısına qoyulan tələblərlə bağlıdır. Elm və texnika inkişaf etdikcə, bizi əhatə edən aləmdə dəyişikliklər baş verdikcə insanlıq üçün çox vacib olan təlim fəaliyyətinin qarşısında qoyulan tələblər həm təlimin məzmununa, həm də vasitə və metodlara təsir göstərir. Nəticədə təlim prosesi təkmilləşir, cəmiyyətin tələblərinə, inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşır. Bu həm də cəmiyyətin özünün inkişafına təkan verir. Beləcə, öyrənmə ehtiyacı yaranandan keçən uzun zaman ərzində bu proses dövrü olaraq dəyiməklə davam edir, təlimin müxtəlif problemlərini meydana çıxarır və onların həlli üçün elmi-praktik işçiləri səfərbər edir.

Təlim bir proses kimi cəmiyyət və təbiət hadisələrinin məqsədyönlü idarə olunmasının öyrənilməsinin ən təsirli vasitələrindəndir. Təlimdə sistemliliyin olması, bəşər təcrübəsinin öyrənilməsi əsasında formalaşdırılmış məzmun üzrə aparılması və elmi şəkildə müəyyənləşdirilmiş prinsiplərin fəaliyyətdə nəzərə alınması ondan daha faydalı nəticələr almağa kömək edir. Sonuncu, təlim prinsipləri pedaqoji elmləri düşündürən əbədiyaşar məsələlərdəndir.

Təlim prinsipləri təlim prosesində istifadə olunan başlıca ideyalar kimi şərh olunur (1). Bu ideyalar qruplaşdırılıb və müstəqil təlim prinsipləri kimi izah olunub. "Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi" (1, s.149-150), "Təlim üçün münasib şəraitin yaradılması" (1, s.150-151), "Təlimdə fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması" (1, s.151) və s. kimi prinsiplərin olduğu qeyd edilir. Göstərilir ki, bunlardan istifadə təlimi daha səmərəli qurmağa, prosesi şagirdyönümlü etməyə istiqamətləndirir. Təlimin prinsiplərinin təlimin qanunauyğunluqları əsasında müəyyənləşdirilməsi, didaktik səciyyəli olması, təlimin mərhələlərinə uyğunluğu ilə bağlı ideyalar(1, s.149) onların (prinsiplərin) daha elmi şəkildə ifadə olunmasına təsir edir. Prinsipin düzgün müəyyənləşdirilməsi isə məktəb təcrübəsində bu prinsipdən daha yaxşı istifadə olunması ilə nəticələnir. Bütün bu deyilənləri nəzərə alan professor N.Kazımov təlim prinsipi anlayışını belə ifadə edir: "Təlimin müvafiq qanunauyğunluqlarından irəli gələn, onun məzmununa, üsullarının tətbiqinə və təşkili formalarına təsir göstərən, müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətini səmərəli qurmağa imkan verən didaktik ideyalara təlimin prinsipi deyilir (1, s. 149).

Elmi ədəbiyyatda ayrı-ayrı

prinsiplərdən istifadə ilə bağlı tədqiqatlar aparılmış, hər birinin tətbiqi məsələləri araşdırılmış, faydalı nəticələr əldə olunmuşdur. Lakin fikrimizcə, bu prinsiplərdən təlim prosesində vəhdətdə istifadə məsələsinə daha geniş yer ayrılmalıdır. Təəssüf ki, məktəb təcrübəsində bu məsələyə lazımı yer ayrılmır. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərinin müşahidəsindən aydın olur ki, dərslərdə daha çox təlimin tərbiyələndirici prinsipindən istifadə olunur, digər prinsiplərə lazımı diqqət ayrılmır.

Əlbəttə, təlimin vəzifələrindən biri tərbiyə etməkdir. Təlimin əsas təşkili forması olan dərstdə şagirdlər konkret tədris mövzusu ilə bağlı bilik əldə etməklə bərabər, həm də müəyyən tərbiyəvi keyfiyyətlərə yiyələnəlməlidir. Təlimin tərbiyələndiricilik imkanı ilk növbədə məzmunla bağlıdır. Yəni tədris mövzusu hansı sahədə tərbiyəvi iş aparmağa imkan verir? İlk növbədə bu suala cavab axtarılmalıdır. Bundan sonra dərstdə tərbiyəvi iş aparmaq olar. Məsələn, tutaq ki, gündəlik mövzu şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlıdır.

Mövzunun təhsilləndirici vəzifəsi şagirdlərə şifahi xalq ədəbiyyatı, onun yaranması, yazılı ədəbiyyatdan fərqi, janrları haqqında bilgilər verməkdir. Tərbiyələndirici vəzifə ayrı-ayrı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin məzmunundan doğur. Şagirdlərlə bayatı, tapmaca, nağıl və s. əsasında iş aparılır. Şagird nağılın müsbət qəhrəmanına oxşamağa çalışır. Mənfi hərəkətlərdən uzaq olmağın əhəmiyyətinə onda inam yaranır. Paralel şəkildə bu ədəbiyyatı yaradan xalqa məhəbbət tərbiyəsi üzrə də iş aparılır, şagirddə iltifət hissi yaradıla bilər.

Təlim prosesində tərbiyəvi işlərə

üstünlük verilməsi, təlimin tərbiyələndirici prinsipindən istifadənin bir səbəbi də milli xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Azərbaycan xalqında mənəvi dəyərlər həmişə elmi məlumatlara sahib olmaqdan daha faydalı hesab olunmuşdur. Fikrimizcə, belə qiymətləndirmə, xüsusilə indiki şəraitdə, dünyada qloballaşmanın getdikcə gücləndiyi bir zamanda olduqca düzgündür; indi bəşəriyyət biliksizlikdən yox, mənəvi dəyərlərin çatışmazlığından əziyyət çəkir. Dünyanın bir çox yerlərində günahsız insanların qanı məhz insanların özlərinin əldə etdikləri elmi biliklərin vasitəsi ilə ərsəyə gəlmiş dəhşətli silahlarla tökülür. Mənəviyyatın lazımı səviyyədə olmaması insanları arasında qütbləşməni getdikcə gücləndirir. Bir tərəfdə ac və yalavac insanlar, digər tərəfdə isə var-dövlətin çoxluğundan harınlamış toxların olması da mənəvi dəyərlərin, davranış normalarının hələ məktəb illərindən başlayaraq öyrədilməsinin çox vacib olduğunu sübut etmirmi?!

Lakin tərbiyəvi işlərə diqqət yetirilməsi digər keyfiyyətlərin unudulmasına əsas vermir. Məhz bu, təlim prosesində prinsiplərdən vəhdətdə istifadəni vacib tələb kimi qarşıya qoyur. Təlim prinsiplərindən vəhdətdə istifadə müəllimə imkan verir ki, o, dərstdə məsələn, fərdi yanaşma prinsipini nəzərə almaqla şagirdlərin hamısını fəallaşdırsın, maraqlarını müəyyənləşdirməklə, onlarda motivasiya yaratsın.

Digər tərəfdən, müəllim fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almaqla yanaşı, əyaniyyət prinsipini də yaddan çıxarmamalı, şagirdlərdə konkret tədris mövzuları ilə bağlı ümumiləşdirmələr də yaratmalıdır. Məsələn, bayatların tədrisi zamanı

diqqət aşağıdakılara yönəldilir: 4 misralıq bayatılar bir bənddən ibarətdir. Bayatının hər bir misrası 7 hecadan ibarətdir. 1-ci, 2-ci və dördüncü misralar həmqafiyə, 3-cü misra isə sərbəstdir (2, s.12). Deyilənlər konkret nümunə əsasında izah olunur:

Bu, qız deyil, sonadı, a
Təllərini sanadı, a
Dönüb üzünə baxdım, b
Yanaqları qanadı, A

İzah, verilən nümunə təlimin təhsiləndirici vəzifəsi ilə bağlıdır. Bayatılar haqqında olan məlumatlar subyektiv fikirlər yox, ədəbiyyatşünaslıq elminin gəldiyi qənaətlərdir. Buradan nəticə çıxır ki, müəllim şərh zamanı elmlilik prinsipinin tələblərini gözləmiş, şagirdlərə elmi məlumatlar vermişdir. Sonra, bu mövzu müəllimin qarşısında ayanılıqdan istifadə prinsipi ilə bağlı tələb də qoyur. Lakin bu heç də təlimin digər prinsiplərindən istifadəni istisna etmir. Əksinə, müəllim təlimin tərbiyələndirici prinsipinə müraciət etməklə həm klassik ədəbi nümunələrimizə qayğılı münasibət, mənavi dəyərlərə yiyələnməyə daxili bir ehtiyac tərbiyəsi üzrə iş aparmalıdır. Şübhəsiz, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri də yaddan çıxmamalıdır. Bu isə nəticədə eyni mövzunun tədrisində bir neçə təlim prinsipindən vəhdətdə istifadənin necə zəruri olduğunu aydın göstərir.

Yazılanlara nəticə olaraq qeyd edək ki, təlim prinsiplərindən vəhdətdə istifadə şagirdləri fəallaşdırır, elmi dünyagörüşlərinin formalaşmasına imkan yaradır,

müstəqil fikir yürütmə, məntiqi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir, mənavi dəyərlərimizə düzgün münasibət formalaşdırır. Ona görə də dərslərdə təlim prinsiplərindən vəhdətdə istifadə hər bir müəllimin diqqət mərkəzində olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. N.Kazimov, *Məktəb pedaqogika-si. Bakı: "Çıraq", 2011.*

2. *Ədəbiyyat. Bakı: Araz yayımları MMC, 2010.*

3. Gülzar Əliyeva, *Əmək, mövsüm nəğmələrində və inanclarda ekoloji tərbiyə ilə bağlı xalq fikirləri. "Milli pedaqogika məktəbi" jurnalı. 2007 №2, s.77-81.*

РЕЗЮМЕ

Совокупность использования принципов в процессе обучения

В статье объясняется совокупность использования принципа обучения. Показывается, что использование только одного принципа и не уделять должное внимание на других плохо влияет на итог обучения. Все это объясняется на основе конкретных фактах уроков литературы.

SUMMARY

The combination of using the principles in the learning process

Usage issues in unity with the principles of education are commented in the article. It is show that to be obsessing one of the principles of education prosse and not using the other affect to the result in a nagative way. Told thoughts are explained on the basis of concrete examples in literature lessons.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ TƏDRİS EDİLƏRKƏN...

Akif MƏMMƏDOV,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

"Qurani-Kərim"-in təkcə Azərbaycan klassik ədəbiyyatına deyil, dünya ədəbiyyatına, bədii fikir tarixinə əhəmiyyətli təsiri olmuşdur. Səhsiz-hesabsız ədəbi nümunələrdə Müqəddəs kitabın motivləri bu və digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, "Yusuf" surəsinin təsiri ilə onlarla epik əsərlər yaradılmış, lirik nümunələrdə bu surədəki Yusuf və Züleyxa obrazlarından simvol kimi istifadə edilmişdir.

M. Füzuli öz dövrünün səviyyəsində yüksək dini və elmi biliyə sahib olmuşdur. Ədibin Mövlana və ya Molla adlandırılması da məhz bununla əlaqədardır. "Mətləüd-etiqaq", "Hədiqətüs-süada", "Həft cam", "Rindü Zahid" kimi əsərlərində şair dini-fəlsəfi görüşlərini ifadə etmiş, biliyin vacibliyi, növləri, üsulları, dünyanın mənsəyi, insan və onun yaranışı və mahiyyəti, İslam tarixi haqqında fikirlərini ustalıqla ifadə etmişdir. Heç şübhəsiz, M. Füzuli İslami dəyərlərə dərinləndən bələd olan biri və həm də bu dəyərləri yayan şəxs idi. Nəinki fəlsəfi əsərlərində, epik-bədii yaradıcılığında, lirikasında da biz bunun döndə-döndə şahidi oluruq. Şairin lirik əsərlərində "Qurani-Kərim"-in ayələrindən bəhrələnmək bir neçə istiqamətdədir:

Sözün təsirini artırmaq, yüksək obrazlılığa nail olmaq üçün böyük sənətkarlıqla bədii təsvir və ya ifadə vasitələri yaradılır. Aşağıdakı beyt Müqəddəs kitabdakı "Ta ha" və "Şuəra" surələrində Musa peyğəmbərin əsası ilə dənizi yarması hadisəsinə işarə edir: "Biz Musaya: "Qullarımla birlikdə gecə yola çıx, (sənanı suya vurmaqla) onlar üçün dənizdə quru yol aç. (Düşmənin)

sizə çatmasından qorxma, çəkinmə!"(-deyə) vəhy etdik" ("Ta ha" surəsi, 77-ci ayə); "Biz Musaya: "Əsanla dənizə vur!"(-deyə) vəhy etdik (Dəniz) dərhal yarıldı, (on iki yol açıldı) və hər biri nəhəng bir dağ kimi oldu ("Şuəra" surəsi, 63-cü ayə).

Navəkin gör kim, yarub aşkim, tutar göz pərdəsin.

Ey deyən Musa əsası qəti-dərya etmədi [7,165]

Şair yaşla dolu gözlərini dəryaya bənzətməklə həm təşbeh, həm də mübaliğə yarada bilmişdir. Gözəlin kirpikləri (navək) Musa peyğəmbərin əsası kimi sanki dəryanı yarib aşiqin göz pərdəsin tutur. İkinci misradakı "Ey deyən Musa əsası qəti-dərya etmədi" (Ey Musa peyğəmbərin əsasının dəryanı yarmadı deyəni) müraciəti də Qurandakı məlum hadisəni nəzərdə tutur.

*Dil ki bir dilbərə sərmənzil idi, ahim ilə
Yelə verdim, adını təxti-Süleyman etdim.
[7, 72]*

Beytdəki Süleyman peyğəmbərin adı "Qurani-Kərim"-in "Bəqərə", "Nisa", "Ənam", "Ənbiya", "Nəml", "Səba" və "Sad" surələrində çəkilir. Allah-təalının peyğəmbərliklə yanaşı, səltənət, hökmrənlik bəxş etdiyi insanlardan biri də Hz. Süleymandır və Azərbaycan ədəbiyyatında "təxti-Süleyman", "Süleyman mülkü", "Süleymana qalmayan dünya" kimi ifadələr də bu adla bağlıdır: "Biz o hökmü Süleymana anladıq. Hər ikisinə hökmrənlik (peyğəmbərlik) və elm bəxş etdik. Biz dağları və quşları Davudla birlikdə (Allahı) tərifləmələri üçün (ona) rəm etdik. Bunları Biz etdik" ("Ənbiya" surəsi,79-cu ayə).

Şair sevgilisinə "sərmənzil" etdiyi ürəyini Süleyman taxtına bənzədir və deyir ki, həmin taxtı ahimilə yelə verdim. Göründüyü kimi, burada da M. Füzuli ayadən bəhrələnməyə həm mükəmməl təşbeh, həm də mübaligə yarada bilmişdir.

Muri-mühəqqəram ki, sərasimə çox gəzib,

Nagah bargahi-Süleymana yetmişəm [10, 224]

Beytin məzmunu: "Təhqir olunmuş, haqiqi qarışqayam ki, özbaşına çox gəzib təsadüfən Süleymanın sarayına rast gəlmişəm". Nümunə aşağıdakı ayə və həmin ayənin təsiri ilə yaranmış dini rəvayətlə bağlıdır: "Nəhayət, onlar (Süleyman peyğəmbərin qoşunu – A. M.) qarışqa vadisinə gəlib çatdıqda bir qarışqa dedi: "Ey qarışqalar! Yuvalarınıza girin ki, Süleyman və qoşunu özləri də hiss etmədən sizi tapdayıb məhv etməsinslər" ("Nəml" surəsi, 18-ci ayə). Bu beytdə mühüm tərbiyəvi əhəmiyyəti olan aşağıdakı hədisin də təsirini görmək olur: Bir gün Süleyman peyğəmbər qarışqadan soruşur ki, bir ildə neçə buğda dənəsi yeyirsən. "Bir", - cavabını alır. Hz. Süleyman bunu yoxlamaq üçün qarışqanı ağzı yarıncıq bağlanmış şüşə qaba salır və bir ildən sonra gedib görür ki, qarışqa buğda dənəsinin yarısını yemişdir. Səbəbini soruşduqda aşağıdakı cavabı alır: "Əvvəllər mənim ruzimi uca Allah verirdi. Mən də ona güvənərək buğda dənəsini bütöv yeyirdim. Ona görə arxayın idim ki, Allah-təala məni heç vaxt unutmaz və çarəsiz qoymazdı. Amma bu işi sənin elədiyini görəndə fikirləşdim ki, insandır, ola bilər, məni unudar və mən azuqəsiz qalaram. Bu səbəbdən buğdanın yarısını ehtiyat üçün saxladım" [11]. Füzuli beytdə özünü qarışqaya, gözəli Süleyman peyğəmbərə bənzətməklə həm təşbeh, həm də litota yaratmışdır.

Bu qamlər kim mənim vardır, bəirin

başına qoysan,

Çaxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli-əzab oynar [10, 113]

Beytin məzmunu: "Məndə olan qəmləri dəvənin (bəirin) başına qoysan, cəhənnəmdə olan kafirlər oradan çıxar, cəhənnəm əzabına düşər olmus bu insanlar ("əhli-əzab") sevindiklərindən oynar". İlk baxışda birinci misra ilə (qəmlərin dəvənin başına qoyulması) ikinci misra arasında əlaqə yoxdur. Lakin M. Füzuli Müqəddəs kitabın bu ayəsinə isnad etməklə güclü mübaligə yarada bilmişdir: "Şübhəsiz ki, ayələrimizi yalan sayanlara və onlara təbəbürlüklə yanaşanlara göyün qapıları açılmayacaq və dəvə iynənin gözündən keçməyincə onlar cənnətə girməyəcəklər. Biz günahkarları belə cəzalandırırıq" ("Əraf" surəsi, 40-cı ayə). Şair ayədəki fikri öz bədii məqsədinə uyğunlaşdıraraq demək istəyir ki, məndə olan qəmlər və onlara ağırdır ki, onları dəvənin başına qoysalar, dəvə belə onu daşımaqda çətinlik çəkər, arıqlayar, nazilər, incələr və sap kimi iynənin gözündən keçər və onda da Allahın qoyduğu şərtə görə (dəvə iynənin gözündən keçməyincə) cəhənnəm əhli əzabdan xilas olar.

Şair bu ya digər ayəyə isnad edərək, ondan bəhrələnməyə islami dəyərlərin mahiyyətini daha təsirli şəkildə oxucularına çatdırır. M. Füzuli insanları dünya malına aludə olmamağa, sadə keçinməyə, yaxşını pisdən ayırmağa, xeyir əməllərlə yaşamağa səsləyir və fikirlərində Müqəddəs kitaba əsaslanır:

Ayır sən yaxşını pisdən bəni-adəm, - deyər xalığ

Nəsihətnamə şəklində bizə göndərdi fərmanı [9, 189]

(Fərman – "Qurani-Kərim" in ikinci adıdır, hərflə mənası "ayırmaq", "fərq qoyan" deməkdir). Bu fikrində mövlana Füzuli "Quran" in aşağıdakı ayələrinə isnad edir:

"Həqiqətən, biz onu ərəbcə Quran olaraq nazil etdik ki, başa düşə bilərsiniz" ("Yusuf" surəsi, 2-ci ayə); "İnsanlara doğru yolu göstərən, bu yolun və (haqiqi batıldən) ayırd edən açıq-aydın dəlilləri olan Quran rəmzində nazil edilmişdir" ("Bəqərə" surəsi, 185-ci ayə); "Biz Kitabı sənə yalnız ona görə nazil etdik ki, onlara ixtilafda olduqları şeyləri bəyan edəsən və (bu) mömin camaat üçün doğru yol göstərən rəhbər və mərhəmət olsun" ("Nəhl" surəsi, 64-cü ayə).

Rəhimdən başlamış əqlə dolunca, hər bir insanın

Yətar ruzisi haqdan, lazım olmaz səyü tavanı [9, 191]

Nəsihətnamə məzmunu ilə diqqətli cəlb edən bu beyt isə "Qurani-Kərim" in aşağıdakı ayələrindən qidalanır: "De: "Rəbbimizin nəyi haram etdiyini sizə oxuyum: ona heç nəyi şərik qoşmayın, valideynlərə yaxşılıq edin və yoxsulluq ucbatından uşaqlarınızı öldürməyin. Sizin də, onların da ruzisini Biz veririk. Murdar əməllərin gizlisinə də, aşkarına da yaxınlaşmayın" ("Ənam" surəsi, 151-ci ayə); "Yer üzündə elə bir canlı yoxdur ki, onun ruzisini Allah verməsin" ("Hud" surəsi, 6-cı ayə).

Şair "Quran" ayələrinə əsaslanaraq hər şeyin ötəri, keçici, insan övladının qəzavüqədər qarşısında aciz olduğunu, yalnız Allahın əbədiliyini deyir:

Xudadan qeyri acizdir hamı, fərz et Süleymandan,

O torpaq uddu kim, ona car idi fərmanı [9, 191]

Beytdə örnək üçün adı çəkilən Hz. Süleymanın, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bir neçə ayədə adı çəkilir, vaxtilə onun fərmanında olan torpağın Süleymanı udmasından ibrət götürməyi məsləhət bilir. "Qurani-Kərim" də həşmətli Süleymanın ölümünü belə verir: "(Süleymanın) ölü-

münə hökm verdiyimiz zaman onun öldüyünü (cinlərə) ancaq onun əsasını yeyən bir ağac qurdu göstərir. (Süleyman) yerə yıxıldıqda cinlərə bəlli oldu..." ("Səbə" surəsi, 14-cü ayə).

M. Füzuli "Qurani-Kərim" in aşağıdakı ayəsinə işarə edərək, insan övladını ayıq olmağa, düşmənin hiyləsinə aldanmamağa səsləyir: "Ey Adəm oğulları! Şeytan əcdadınızın ayıb yerlərini özlərinə göstərmək məqsədilə (aldadaraq) libaslarını soyundurub Cənnətdən çıxartdığı kimi, sizi də aldatmasın" ("Əraf" surəsi, 27-ci ayə).

Əgər aqilsən, olma hiyləsindən qafil düşmənin,

Unutma Adəmi yoldan çıxardan məkri-şeytanı [9, 190]

Məlumdur ki, Adəm və Həvvanın Allah tərəfindən onlara qadağan edilmiş ağacın meyvəsindən yedikləri üçün Cənnətdən qovulmaları simvolik səciyyə daşıyır və əslində insanın nəfsinə qalib gəlməyi bacarması, nəfsinə qul olmamağı anlamındadır. Yuxarıdakı beytdə də "şeytan", "düşmən" deyəndə nəfs, tamah nəzərdə tutulur.

Aşağıdakı beyt də ibrətamizdir:

Çıxarsa qarşına hər şey, onu iynə kimi deş, keç

Ki, iynə saxlamış yoldan göyə qalxan Məsiham [9, 188]

"Məsiha" - "dirildən", "həyat bəxş edən" deməkdir, Hz. İsa nəzərdə tutulur. Beytin zahiri məzmunu belədir: Qarşına nə çıxsın, onu iynə kimi deş keç. Ona görə ki, iynə göyə qalxan İsa Məsihamı yoldan saxlamışdır. "Qurani-Kərim" ə görə İsa peyğəmbər Allah tərəfindən göylərə qaldırılmışdır: "O vaxt Allah dedi: Ey İsa! Mən sənənin həyatına son qoyub özümə tərəf qaldıracağam" ("Ali İmran" surəsi, 55-ci ayə). Bu və bu məzmunlu ayələrin təsiri ilə bir neçə dini rəvayət yaranmışdır. Haqqında söhbət gedən beyt məhz aşağıdakı hədislə

bağlı izah edilməlidir. Göyə yüksələcəyi gün Hz. İsanın bir tasi, bir darağı və bir iynəsi olur. Bir nəfərin əli ilə su içdiyini görə, tasi ona verir. Sonra saçını əli ilə darayan adama rast gəlir, darağını da ona bağışlayır. Göyə yüksələn zaman dünya malından özü ilə yalnız kübbəsinə sənədi iynəni aparır. Allahın əmri ilə mələklər onu axtararkən iynəni tapırlar. Bu səbəbdən (özü ilə dünya malı götürməyindən) cəza olaraq göyün yeddinci qatına yüksəldilmir, dördüncü (bəzi rəvayətə görə, üçüncü) qatında qalmalı olur [11]. Beytin mənası odur ki, qarşına çıxan dünya malından (hər şeydən) qaç, onu iynə kimi dişib keç, özünü ona bulaşdırma. Çünki dünya malı olan adı bir iynə belə İsa-Məsihanın göylərə ucaltmasına mane oldu.

Aşağıdakı beytlər Müqəddəs kitabdakı "Yusif" surəsində nəql olunan hadisələrə əsaslanır.

Zəmanə əhlinə bel bağlama hüsnü camalınla

Ki, Yusif hüsnünə qıldı həsəd namərd ixvan[9, 107]

Şair var-dövlətinə, cah-cəlalına, zahiri gözəlliyinə aldanaraq təşəxxüs göstərənlərə müraciət edir ki, onlara çox güvənmə, çünki Yusif də onun gözəlliyinə paxıllıq edən qardaşları (ixvan – qardaşlar) quyuya saldı.

Bir qul oğlanı könül mülkünə sultan etdim,

Misir idi, padişəhin Yusifi-Kənan etdim [7, 107]

Beytin məzmunu: Bir qul oğlanı (Yusif) könül mülkünə sultan (hökmdar) etdim. Yusif-Kənanı ("Kənan" - ərəbcə "quyu" deməkdir. Qardaşları tərəfindən quyuya salınmasına görə bu ad verilmişdir. Yusif Misirin padşahı elədim". Burada şair könül mülkünü Misirə, sevdiyini Yusifə bənzədir. Quran ayəsi: "Beləliklə, Yusufu yer üzündə hökmlərlik verdik. O, istədiyi

yerdə qala bilərdi. Biz istədiyimizə mərhəmətimizi nəsib edirik və yaxşı iş görənlərin mükafatını əsirgəmirik" ("Yusif" surəsi, 56-cı ayə).

M. Füzulinin qəzəllərindən seçilmiş aşağıdakı beytlərdə də fikrin daha təsirli və obrazlı çatdırılması üçün Müqəddəs kitabdakı bu və ya digər ayəyə istinad edilir.

Aşiqə şövqünlə can vermək ikən müşkül deyil,

Çün Məsihi-vəqtsən, can vermək asandır sana [7, 22]

(Aşiqə şövqünlə can vermək sənin üçün çətin deyil. Çünki zamanənən Məsihsən, can vermək sənin üçün asandır).

"Qurani-Kərim"-in bir neçə surəsində adı keçən İsa-Məsih peyğəmbər Allahın izni ilə övlələri dirildir, xəstələrə şəfa verir: "İsraill övladlarının peyğəmbəri edər onu və o da belə söyləyər: "Açaram korların gözlərini, sağaldaram cüzamlıları. Allah-ın izniylə dirildərəm övlələri." ("Ali İmran" surəsi, 49-cu ayə) . Şair gözəlin İsa-Məsih kimi can bəxş etdiyini deməklə mübaliğə yaratmışdır. Aşağıdakı beytlər də məhz bu ayələrlə bağlıdır:

Hər dəmindən min Məsiha zindeyi-cavid olur;

Sən edən izhari-əcazi Məsiha etmədi [7, 165]

Şair burada yuxarıdakı ayəyə isnad edərək mübaliğə yaratmışdır: Əgər İsa peyğəmbər övlələrə can verirsə, sənin hər anından min Məsihinin özü əbədi olaraq dirilir (zindeyi-cavid olur), sənin göstərdiyin möcüzələri İsa beyyəmbər belə göstərə bilmədi.

Can bağışladı ləbin izhari-gövhər eyləyib,

Vurmadan İsa ləbi-canbəxşlikdən dəm hənuz [7, 73]

(Hələ İsa peyğəmbər can bəxş etməkdən danışmayanda sənin dodaqların

gövhərlər zahirə çıxarmaqla can bağışlardı).

Aşağıdakı beytdə isə Müqəddəs kitabın "Ali İmran" və "Maidə" surələrində İsa peyğəmbərin palçıqdan quş düzəldərək ona həyat verməsi hadisəsinə işarə edilmişdir: "Allah demişdi: "Ey Məryəm oğlu İsa! Gildən quş şəklində bir şey düzəltmişdin. Mənim iznimlə üfləmişdin onu, iznimlə quş olmuşdu o." ("Maidə" surəsi, 110-cu ayə)

Vərər əmvatə ehya bədə, guya kim, çıxıb hər gün

Salır feyzi-Məsiha bədəyə xumxanə xəffası [8, 60]

(Bədə övlələrə (əmvatə) həyat verər (ehya), elə bil ki, Məsih (İsa peyğəmbər) yarasanı (xəffas) diriltmək üçün şərab küplərinin saxlandığı yerdə (xumxanə) bədəyə salır).

Dadlar qılmağa ol kafər əlindən, gecələr

Çıxar ahim göyə ta tuta Məsiha ətəyin [8, 89]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Müqəddəs kitabda Allah tərəfindən göylərə qaldırıldığından bəhs olunur "Əksinə, Allah onu Özünə tərəf qaldırmışdır. Allah Qüdrətlidir, Müdrikdir" ("Nisa" surəsi, 158-ci ayə). Şair deyir ki, ahım gecələr kafirlərin əlindən göylərə yüksəlir ki, kömək üçün İsa-Məsihin ətəyindən yapışa.

Bu beyt də həmin ayədəki əhvalata işarədir:

Çox yetirmə göylərə əfğanım, ey kafir, saqın,

İncinər nəgah Məsiha eşidib əfğanımı [8, 61]

Müqəddəs kitaba görə, insanlar bu dünyadakı əməllərinə görə Qiyamət günü (Həmin gün Şərq ədəbiyyatında "cəza günü", "haqq-hesab günü", "hesab günü" və ya "məhşər günü" də adlandırılır) cavab verəcəklər. Həmin gün günahkar

bəndələrdən heç nə soruşulmaz və onlar üzücü əzaba düçar olurlar: "Həqiqətən də, Allah ilə olan əhdlərini ucuz qiymətə satan kəslər üçün axirətdə heç bir pay yoxdur. Allah onları danışdırmayacaq. Qiyamət günü onların üzünə baxmayacaq və onları təmizə çıxarmayacaqdır. Onlar üçün üzücü bir əzab vardır" ("Ali İmran", 77-ci ayə); "Qiyamət günü Allah onları danışdırmaz və onları təmizə çıxarmaz. Onlar üçün üzücü bir əzab vardır" ("Bəqərə" surəsi, 174-cü ayə). Aşağıdakı beytdə məhz bu ayədəki fikrə (Allah onları danışdırmaz) işarə edilir:

Cəza günündə sorulmaz xətalər eylədiyən,

Yətar fəğan ilə mən verdiyim əzab sana [8, 33]

Beytin mənası budur ki, Qiyamət günü xəta əhlindən söz soruşulmadığı kimi, məşuqə də aşiqindən hansı xətalər etdiyini soruşmaz və ona əzab verər.

Budur fərqi, könül, məhşər gününün ruzi-hicrandan

Kim, ol can döndərər cismə, bu, cismi ayırar candan [7, 135]

M. Füzuli "Qurani-Kərim"-də övlələrin Qiyamət günü dirildiləcəyini xəbər verən ayələrə işarə edərək hicran günü ilə məhşər gününü müqayisə edir və qiyamət gününün ölüyə can bəxş etdiyini ("can döndərər cismə"), ayrılıq ("hicran") gününün isə can aldığı ("cismi ayırar candan") söyləməklə bədii təzad yaratmışdır. Həmin ayələr bunlardır: "Allahı necə inkar edirsiniz ki, siz ölü idiniz, O sizi dirilti. Sonra O sizi öldürəcək və yenə dirildəcək." ("Bəqərə" surəsi, 28-ci ayə); "Allahın həqiqi vədi kimi hamımızın dönüşü Onadır. O, məxluq ilk dəfə yaradır, sonra onu (Qiyamət günü) yenidən dirildir ki, saleh əməllər edənləri ədalətlə mükafatlandırın" ("Yunus" surəsi, 4-cü ayə); "De: "(Allaha) qoşduğunuz şəriklərdən eləsi varmı ki, (hər hansı bir)

məxluqu ilk dəfə yaratsın. (öldükdən) sonra onu yenidən diriltisən?" De: "Məxluqu ilk dəfə Allah yaradır, sonra onu (Qiyamət günü) yenidən dirildir" ("Yunus" surəsi, 34-cü ayə) və s.

Səcdəgah etmişdi eşq əhli qaşın mehrabın.

Qılmadan xəyli mələik səcdəyi-Adəm həməc [7, 73]

Beytdə gözəlin qaşları mehraba bənzədilir. (Mehrab – məscidlərdə qiblə cəhətdəki divarda qaytılmış və pişnamazın önündə durub namaz qıldığı oyuq" [6, 332]. Beytin məzmunu: Hələ mələklər Adəmə səcdə etməzdən əvvəl eşq əhli sənin qaşlarını səcdəgah etmişdi. "Qurani-Kərim"-in aşağıdakı ayələrində Allah-təalənin insanı yaratdığı və mələklərdən ona səcdə etmələri tələbi öz əksini tapmışdır: "Bir zaman Biz mələklərə: "Adəmə səcdə edin!" – dedikdə, İblisdən başqa (hamısı) səcdə etdi" ("Bəqərə" surəsi, 34-cü ayə); "Sizi xəlq etdik, sonra siza surət verdik, sonra da mələklərə: "Adəmə səcdə edin!" – dedik" ("Əraf" surəsi, 11-ci ayə); "Bir zaman Biz mələklərə: "Adəmə səcdə edin!" – demişdik" ("Kəhf" surəsi, 50-ci ayə)

Adəm idim, qürbi-dərgahında bulmuşdum qəbul,

Mənzilim cənnət, meyim kövsər, ənisim hur idi (8, 47)

Şair gözələ yaxın olarkən ("qürbi-dərgahında bulmuşdum qəbul") özünü Adəmə, məskənini cənnətə, meyini Cənnətdəki bulağa ("kövsər"), dostlarını isə huriyə bənzədir. Beytdəki "kövsər" sözü müqəddəs kitabda birçə yerdə işlənir: "Həqiqətən, biz kövsəri sənə bağışladıq" ("Kövsər" surəsi, 1-ci ayə). Hur isə Cənnətdəki xidmətçilərdir və Müqəddəs kitabda tez-tez işlədilir. Beytin qaynaqlandığı "Quran" ayələrinə nəzər salaq: "Biz dedik: "Ey Adəm! Sən zövcənlə

birlikdə Cənnətdə sakin ol və orada rahatlıqla nemətlərimizdən istədiyiniz yerdə yeyin (için), təkcə bu ağaca yaxınlaşmayın! Yoxsa zalımlardan olarsınız" ("Bəqərə" surəsi, 35); "Ey Adəm, sən zövcənlə birlikdə Cənnətdə sakin ol. Bəyəndiyiniz yerlərdə yeyin, ancaq bu ağaca yaxınlaşmayın! Yoxsa (özlərinə) zülm edənlərdən olarsınız" ("Əraf" surəsi, 19-cü ayə).

Yetmək olmaz ləfzi-cənbəxşinlə ağzın sirrinə,

Vəhydir guya bu kim, mütəlaq ağız yox, var ləfz. [10, 170]

Beytin məzmunu: cənab bəxş edən sözlərinlə (ləfzi-cənbəxşinlə) ağzın sirrinə yetmək olmaz. Guya vəhydir ki, ağız yox, ləfz (kəlam, söz) var". M. Füzulinin nəzərdə tutduğu vəhyələr isə bunlardır: "Biz bir şeyi (yaratmaq) istədikdə, ona ancaq: "Ol!" – deyirik, o da olur" ("Nəhl" surəsi, 40); "O, bir işin olmasını istədikdə ona ancaq "Ol!" – deyər, o da dərhal olar" ("Məryəm" surəsi, 35-ci ayə). Digər müqəddəs kitablarda da belə bir fikir var ki, Allah kainatı kəlamla, sözlə ("Ol" – "yaran") yaratmışdır.

Hiç kim bilmədi təhqiq ilə ağzın sirrini,

Sirri-ğeybi nə bilir kimsə, xudadan geyri [7, 168]

"Qurani-Kərim"-in bir neçə ayəsində buyrulur ki, bütün gizlilər (qeyblər) və sirlər yalnız Allaha (Xudaya) agahdır. Nümunədə də məhz buna işarə edilmişdir: "Sən ucadan danışsan da (danışmasan da, fərqi yoxdur). Çünki (Allah) sirri də, (bundan) daha gizli olanı da bilir" ("Ta ha" surəsi, 7-ci ayə); "Göylərin və yerin qeybi Allaha aiddir" ("Hud" surəsi, 123-cü ayə). Qəzallərinin birində şair sözünü əvvəldən axıra kimi səbaya (məh, külək) müraciət edərək deyir:

Səba, lütf etdin, əhli-dərdə dərmandan xəbər verdin.

Təni-məhzunə candan, canə canandan xəbər verdin [7, 98]

Aşağıdakı beytdə isə səbanın "sözü" Allah tərəfindən nazil olan vəhy kimi dəyərləndirilir:

Sözünü vəhyi-nazil gər desəm, hiç küfr olmaz,

Cəhanı tutmuş ikən küfr, imandan xəbər verdin [7, 98]

Həmin qəzəlin bu beytində isə səbanın Süleyman peyğəmbərin dənizdə hökmünün sona çatmasını (xatəmi-hökmü-Süleyman) xəbər verdiyi göstərilir:

Süleyman məsnədindən divi-gümrah rəğbətini kəsdin,

Dənizdə xatəmi-hökmü-Süleymandan xəbər verdin [7, 98]

(Beytin məzmunu: Süleymanın taxtından azgün divin (cinin) rəğbətini kəsdin, dənizdə Süleyman hökmünün qurtarmasından xəbər verdin). Birinci misra Müqəddəs kitabdakı aşağıdakı ayə ilə bağlıdır: "...Rəbbinin izni ilə cinlərin bir qismi onun qabağında işləyirdi. Onlardan kim ki, (Süleymana itaət etməyib) əmrimizdən çıxdısa, onu Cəhənnəm oduna düşür edirdik" ("Səba" surəsi, 12-ci ayə) "Süleymanın taxtından ("Süleyman məsnədindən") divin (cinin) rəğbətini kəsdin" deyəndə şair Süleymana tabe olmayan cinlərə işarə edir. Div sözü klassik ədəbiyyatda "heybətli və insanabənzər heyvan" və

"insanlara pislik edən nəhəng cin" mənalarında işlənir [4,44]. "gümrah" isə əslinə uyğun olaraq "azmış, yolunu itirmiş, azgün" [4, 120] mənasındadır.

"Ümumiyyətlə, Füzuli sənəti bütövlükdə özünün bədii ecəzalarına görə Qurana borcludur ki, bu məsələdə yeni araşdırmaların yaranacağı şəksizdir" [3, 362].

ƏDƏBİYYAT

1. www.quran.az "Qurani-Kərim" (Əlixan Musayevin tərcüməsi)
2. www.quran.az "Qurani-Kərim" (Ziyyə Bünyadovun tərcüməsi)
3. "Qurani-Kərim" (Nəriman Qasımoğlunun tərcüməsi). Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993.
4. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti (Tərtibçilər: Ağadadaş Babayev, Cəfər İsmayilzadə). Bakı – Maarif, 1980.
5. Babayev Yaqub Təriqət ədəbiyyatı: sufilik və hürufilik. Bakı – Nurlan, 2007.
6. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1967.
7. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı – Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958.
8. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı – Yazıçı, 1984.
9. Məhəmməd Füzuli Heyrət, ey büt. Bakı – Gənclik, 1989.
10. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, 6 cildə, 1 cild, Bakı: "Şərq-qərb" nəşriyyatı, 2005.

Oxucuların nəzərinə

Jurnalımıza 2017-ci il üçün abunə yazılışı davam edir.

Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr. 25; telefon: 5-10-61-96
4. "Qaya". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q"; telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparırlar.

Redaksiya.

ƏBDÜRRƏHMAN CAMİNİN “RİSALEYİ - ƏRUZ” ƏSƏRİNDƏ ƏRUZ ELMİNİN ÖYRƏNİLMƏ METODLARI

Elnurə BABAYEVA,

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi

Açar sözlər: əruz, şeir, bəhr.

Ключевые слова: аруз, поэма, жанр.

Key words: eruz, poem, behr.

Cöğrafi baxımdan Şərqlə bağlı olan, Şərqlin qapısı adlandırılan Azərbaycan, eyni zamanda, mənəvi dəyərləri ilə də daha çox Şərqlə bağlıdır. Bu bağlılıq mənəvi həyatın bütün sahələrini əhatə etməklə yanaşı, özündə elmi, ədəbiyyatı da ehtiva edir. Bir sözlə, Azərbaycan ədəbiyyatını, mədəniyyətini, mənafeyyatını, elmini Şərq xalqları ədəbiyyatından, elmindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu mənəvi dəyərlər sırasında həm də elələri vardır ki, o, bütün Şərq xalqlarının elmindən, ədəbiyyatından qırmızı bir xətt kimi keçərək, bu ədəbiyyatları, bu mədəniyyətləri bir - biri ilə daha qırılmaz tellərlə bağlayır. Məhz belə elmi dəyərlərdən biri də, bütün klassik Şərq ədəbiyyatını yarandığı dildən asılı olmayaraq özündə cəmləyə bilən və demək olar ki, bütün klassik Şərq xalqlarının poeziyasında işlənən əruz vəznidir.

Əruz vəzni mənşə etibarı ilə ərəb ədəbiyyatı ilə bağlı olsa da, sonralar ərəblərin Yaxın Şərqi istila etmələri nəticəsində bütün Şərq xalqlarının ədəbiyyatına nüfuz etməyi bacarmış və bu xalqların ədəbiyyatında ədəbi - estetik normaya çevrilmişdir. Təsədüfi deyil ki, türk tədqiqatçısı İsmayıl Həbib demişdir: “Ərəb islam millətlərinə iki şey verdi: “dİN və əruz” (1, 47).

Maraqlıdır ki, əruz vəzni ərəb poeziyasında meydana gələn, elm kimi ilk növbədə, böyük ərəb filoloqu Xəlil ibn

Əhməd (718-791) tərəfindən yaradılma da, sonralar digər Şərq xalqlarının poeziyasında işləndiyi üçün, digər xalqlara mənsub alimlər tərəfindən də inkişaf etdirilmişdir. Hətta, ərəb əruz elminin inkişafında Azərbaycanlı alimlərdən Xəlil Təbrizinin, Nəsirəddin Tusinin (2, 26), fars əruz elminin inkişafında yəni də Nəsirəddin Tusinin, Vəhid Təbrizinin (2, 83) və onlarla başqalarının adlarını çəkmək olar. Təbii ki, belə nümunələrə, yəni ərəb əruz elminin inkişafında qeyri - ərəblərin, fars əruz elminin inkişafında qeyri - ərəblərin iştirakına da onlarla nümunə göstərmək olar. Bu mənada, Şərq alimləri mənsub olduqları millətdən, xalqdan asılı olmayaraq, bütün Şərq xalqları ədəbiyyatını, mədəniyyətini, mənafeyyatını özlərininki bilməmiş, bu ədəbi - elmi - mənəvi dəyərlər arasında heç bir fərq, sərhəd qoymadan, onları çox yüksək tolerantlıqla, ulvi hisslərlə tədqiq etmişlər. Bu baxımdan, Cəfər Təyyarın Əbdürrəhman Camidən etdiyi “Risaleyi - əruz” əsərinin tərcüməsini bu qəbildən olan əsərlərdən hesab etmək olar (3, 97).

Qeyd edək ki, Əbdürrəhman Caminin “Əruz risaləsi” əsəri fars əruzunun nəzəri xüsusiyyətlərinə həsr olunub, fars dilində qələmə alınsa da, XIX əsrin sonlarında Cəfər Təyyar adlı gözəl bir fars dili mütəxəssisi onu Osmanlıcaya tərcümə etməyi qarşısına məqsəd kimi qoyaraq, həm türk

oxucularını, türk şagirdlərini əruzun nəzəri əsasları ilə bir daha tanış etmək istəmiş, həm də türk cəuqlarına fars dilini öyrətməyi də bir məqsəd kimi düşünmüşdür. Bu mənada, o, əsəri olduqca yüksək keyfiyyətlə tərcümə etmiş və bütün digər keyfiyyətlərlə yanaşı, eyni zamanda, XV əsrə məxsus klassik bir əsəri Osmanlıcaya, türk dilinə tərcümə etmişdir.

Şərqdə tərcümənin tarixi olduğu qədim və rəngarəngdir. Bu baxımdan, digər Şərq xalqları dillərindən türk dillərinə, o cümlədən, Osmanlı türkcəsinə edilən tərcümələrin tarixi də qədimliyi ilə seçilir. Sözsüz ki, belə tərcümələr ilk növbədə, “Qurani-Kərim”in tərcüməsi ilə bağlı olub, daha sonralar. Sədi kimi dahi şairlərin yaradıcılıqları ilə də çevrələnir. Təbii ki, bu əsərlər ilk növbədə dini və bədii əsərlərdir. Bu tərcümələr sırasında elmi əsərlərin tərcüməsinə isə bir o qədər də təsadüf olunmur. Lakin maraqlıdır ki, XIX əsrin sonlarında Cəfər Təyyar kimi ziyalılar, tərcüməçilər elmi əsərlərin də tərcüməsinə girişmiş və onları klassik Şərq tərcümə ənənəsinə uyğun olaraq, Şərq klassiklərinin əsərlərini tərcümə etdikləri prinsiplərlə tərcümə etmişlər. Lakin bu əsərlərin elmi mahiyyət daşıması və xüsusilə də, Cəfər Təyyarın Əbdürrəhman Camidən etdiyi tərcümənin əruz elmi ilə bağlı olması, istər tərcümənin mahiyyətini və istərsə də tərcümənin mətnini mətnşünaslıq baxımından olduqca cəlbədicə etmişdir. Bu mənada, Cəfər Təyyarın mətninə, tərcüməsinə ilk növbədə mətnşünaslıq baxımından yanaşmaq olduqca vacibdir. Çünki, məhz bu yanaşmadan sonra Cəfər Təyyarın tərcüməsini - yəni onun mətnşünaslıq baxımından olduqca qəliz, mürəkkəb bir əsərini təhlil etdikdən sonra, bu əsərin elmi mahiyyətini başa düşmək olar. Bir daha qeyd etdiyimiz kimi, Əbdürrəhman Caminin əsəri Cəfər Təyyar tərəfindən klassik prinsiplərə uyğun

olaraq tərcümə edilərsə də, əsər mətnşünaslıq baxımından o qədər mürəkkəb və qəlizdir ki, bu əsərin elmi dəyərini yalnız onu mətnşünaslıq baxımından dərk etdikdən sonra qavramaq və dərk etmək olar. Bu mənada, Cəfər Təyyarın əsərinin elmi mahiyyətini dərk etmək, anlamaq üçün onu ilk növbədə mətnşünaslıq baxımından dəyərləndirmək lazımdır.

Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim tərəfindən fars dilindən Osmanlıcaya tərcümə olunan Sədi Şirazinin “Gülüstən” əsərinin “Rəhbəri-Gülüstən” adı ilə hicri 1308-ci ildə İstanbulda “Amira” mətbəəsində çap olunmuş kitabının 346-cı səhifədən 431-səhifəyə qədər haşiyələrində yer tutan, yəni də Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim tərəfindən fars dilindən Osmanlıcaya tərcümə olunmuş məşhur fars - tacic şairi Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinin tərcüməsinin mətni “Tərcümeyi - əruz Əbdürrəhmane Cami Rəhmətullah” sözlərilə başlayır və mətn bütövlükdə üç hissədən ibarətdir. [4,348] Birinci hissə farsca orijinal mətn, ikinci hissə orijinalda olan ayrı - ayrı kəlmələrin tərcüməsi və onların qrammatik quruluşu haqqında olan mətn, üçüncü hissə isə orijinal mətnin məzmununun mənası - məal. Qeyd edək ki, bu prinsip Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim tərəfindən demək olar ki, mətnin bütün tərcüməsi zamanı qorunmuşdur. Belə ki, tərcüməçi ilk növbədə orijinal mətndən kiçik hissələrdən ibarət nümunələr verərək, onların tərcüməsini göstərmiş, sonra isə həmin mətnin elmi şərhini vermişdir. Lakin məlum olduğu kimi, əruz elmi və əruz haqqında olan mətnlər olduqca qəliz və mürəkkəb olduğu üçün, başqa sözlə desək, əruzun bəzi anlayışları sxematik xüsusiyyətlər daşdıqlarına və tərcümə olunmadıqlarına görə, bəzən tərcüməçi öz prinsipini axıra qədər qoruya bilməmiş, sadəcə olaraq, mətni ümumi şəkildə tərcümə etməklə

kifayətlənmişdir.

Bütün əruz əsərlərində olduğu kimi, Əbdürrəhman Cami də əruz risaləsinə bəsləyərək Uca Yaradana öz şükranlığını bildirdəndən sonra, əruzun rükünlərini şərh edir. Ümumiyyətlə, əruz haqqında yazılan əsərlərə nəzər salsaq, bu əsərlərin bütövlükdə dörd səviyyə üzərində qurulduğunu görürük. 1. Rüknlər və əsl təfilələr. 2. Zihafılar və törəmə təfilələr. 3. Dairələr. 4. Bəhrlər. Bu mənada, Əbdürrəhman Cami də ilk növbədə əsərinin rüknlərini izah edir. Onun nöqteyi-nəzərinə görə, rüknlər üçdür. Səbəb, vətəd və fasilə. Səbəb özü də iki növdür. Yüngül səbəb və ağır səbəb. Əbdürrəhman Camiyə görə yüngül səbəb لگ "gül" və لم "mül" sözləri kimi bir hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsindən ibarətdir. Ağır səbəb isə لگ "gila" və طق "qələ" sözləri kimi iki hərəkəli hərfdən ibarətdir ki, bunların ortasında yazılan he hərfi yazıda yazılsa da, hərəkəli kimi oxunduğundan yazıya daxil edilmir.

Əbdürrəhman Camiyə görə vətəd iki növdür. Yanışı vətəd və aralı vətəd. Yanışı vətəd نچ "çəmən" və نهم "süman" sözləri kimi iki hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsindən ibarətdir. Aralı vətədə gəlincə isə o, لال "lalə" və لزل "jalə" sözləri kimi iki hərəkəli hərfin ortasında gələn bir hərəkəsiz hərfin birləşməsindən təşkil olunur.

Əbdürrəhman Camiyə görə fasilə də iki növdür. Kiçik fasilə və böyük fasilə. Belə ki, kiçik fasilə نهم "sənəma" və نهم "binəma" sözləri kimi üç hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfdən, böyük fasilə isə نهم "fikənəməş" və نهم "şikənəməş" sözləri kimi dörd hərəkəli və bir hərəkəsiz hərfin birləşməsindən ibarətdir. Beləliklə, qısa şəkildə əruzun rükünlərinə yekun vuran Əbdürrəhman Cami, risalənin girişinin sonunda bu üç rükünün bir yerdə işləndiyi bir misrəni nümunə göstərir:

20

Be qələ roxət lələ ba çəmən nənigarad

Bundan sonra öz əsərinin birinci fəslinə başlayan Əbdürrəhman Cami bu rüknlərdən heç birinin tək şəkildə iştirakı ilə təfilələrin yaranmadığı fikrini söyləyir və yaransa da, onların xoşagəlməz olduğunu göstərir. Lakin o, daha sonra bu rüknlər vasitəsilə ərəb və əcəm şeirində üsulun əsasında duran rüknləri sadalayır ki, Əbdürrəhman Camiyə görə əruzçular tərəfindən "əfəil və təfəil" adlanan bu səkkiz təfilə aşağıdakılardır: yanaşı vətədin və yüngül səbəbin birləşməsindən əmələ gələn fə"Ulün, yəni də bir yüngül səbəbin və yanaşı vətədin birləşməsindən əmələ gələn fə"ilün, yanaşı vətəd, iki yüngül səbəbin birləşməsindən əmələ gələn məfA"ilün, bir yüngül səbəb, bir yanaşı vətəd və yəni də bir yüngül səbəbin birləşməsindən əmələ gələn fə"ilAtün, iki yüngül səbəb, bir yanaşı vətədin birləşməsindən əmələ gələn müstəf"ilün, bir yanaşı vətəd, bir kiçik fasilənin birləşməsindən əmələ gələn müfA"ələtün, bir kiçik fasilə və bir yanaşı vətədin birləşməsindən əmələ gələn mütafA"ilün və nəhayət, iki yüngül səbəb və bir aralı vətədin birləşməsindən əmələ gələn məf"UlAtü. Beləliklə, Əbdürrəhman Cami eyni zamanda, əruzun əsasında duran bu səkkiz əsl təfilədən fars şeirində beşinin işləndiyini söyləyir. Onlar aşağıdakılardır: məfA"ilün, fə"ilAtün, müstəf"ilün, məf"UlAtü, fə"Ulün.

Daha sonra Əbdürrəhman Cami fars əruzunda bu beş əsl təfilədən zihafılar vasitəsilə neçə-neçə törəmə təfilələrin alındığını söyləyir ki, ikinci fəsilədə də bu beş əsl təfilədə işlənən zihafılardan və bu zihafılar vasitəsilə alınan törəmə təfilələrdən bəhs edir. Əbdürrəhman Cami risaləsinin üçüncü fəslində əruzun dairələrini izah edir. Belə ki, onun nöqteyi-nəzərinə görə və ümumiyyətlə əruzda qəbul olunmuş ümumi

fikrə görə, bütövlükdə əruz vəznində işlənən bəhrlərin sayı 19-dur. Onlar aşağıdakılardır: təvil, mədid, bəsit, vafir, kamil, həzəc, rəcəz, rəməl, münserih, müzare, müqtəzəb, müctəs, səri, cədid, qərib, xəfif, müşakil, mütaqərib və mütdarik. Əbdürrəhman Cami bu bəhrlərdən bəzilərinin ərəb əruzuna, bəzilərinin fars əruzuna aid olduğunu söyləməklə bərabər, eyni zamanda, bəzilərinin müştərək şəkildə, həm ərəb, həm də fars əruzunda işləndiklərini də söyləyir.

Ərəb əruzunun dairələrini izah etdikdən sonra Əbdürrəhman Cami bilavasitə fars əruzunun dairələrinin izahına keçir ki, burada da həzəc, rəcəz və rəməl bəhrlərini bir dairə ətrafında toplayır və bu dairəni mötəlifə adlandırır. Əbdürrəhman Camiyə görə həzəc, rəcəz və rəməl bəhrlərinin əsasında təvil, mədid və bəsit bəhrlərindən alınan yeddihərflili rüknlər durur. Belə ki, Əbdürrəhman Caminin fikirlərinə şərh verəsi olsaq, deyə bilərik ki, həzəcin əsasında təvil bəhrindən alınan məfA"ilün, rəcəzin əsasında bəsit bəhrindən alınan müstəf"ilün, rəməlin əsasında isə mədid bəhrindən alınan fə"ilAtün əsl təfilələri durur.

Fars əruzundan bəhs edən bütün mənbələrdə olduğu kimi, Əbdürrəhman Cami də həzəc bəhrindən danışarkən rübai vəzninə də öz münasibətini bildirir. Fars ədəbiyyatında dubeyti adlanan janra bəzən rübai və bəzən də törəmə deyildiyini söyləyən Əbdürrəhman Cami, eyni zamanda, öz əsərində rübai vəzninin şəcərələrini - əxrəb və əxrəmi də nümayiş etdirir. Hər qəlibə fars ədəbiyyatından rübailər nümunə gətirərək, onların vəznlərini göstərir.

Beləliklə, Əbdürrəhman Cami öz risaləsində fars əruzunu haqqında olan nəzəri fikirləri məharətlə ümumiləşdirmiş və əgər belə demək mümkündürsə, fars əruzünəsləşmə tarixində orijinal bir əsər ortaya qoymağı

bacarmışdır. Əbdürrəhman Camidən sonra fars əruzunu haqqında yazıb-yaradan əruzçular isə əslində Camiyə qədər olan və Caminin fikirlərini bu və ya digər mənada təkrar etmişlər.

Əruz vəzninin türkdilli poeziyada tətbiqi də böyük maneələrə rast gəlmişdir. Bunlardan ən ümumi dil problemi idi. Belə ki, ərəb dilinə tətbiq olunmuş əruz vəznini türk dilinə tətbiqi nəticəsində sözlərin tələffüzündə türk dili qayda-qanunlarını kobudcasına pozurdu. Lakin bütün bunları arxada qoyaraq, türkdilli xalqlar XI əsrdən əruzdan istifadə etməyə başlamışlar. Əruz vəzninin mütaqərib bəhri ilə yazılan ilk türk-uyğur əbədəsi Yusif xas Hacibin "Kutadqu-bilik" poeması olmuşdur.

Əruz vəznini Azərbaycan ədəbiyyatında da geniş yayılmışdır. Nizami, Füzuli, Nəsimi, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir kimi böyük söz sənətkarları bu vəznə çox ahəngdar əsərlər yazmışlar. Azərbaycan şeirində əruz bəhrinin hamısı işlədilməmişdir. Ədəbiyyatımızda ən çox işlənən, həzəc, rəməl, xəfif, səri, münserih bəhrləridir. Əruzun bu bəhrlərinin adını ifadə edən sözlər onların xüsusiyyətinə uyğun seçilmişdir. Həmin sözlərin mənasını bilmək bəhrlərin xüsusiyyətini başa düşməyə kömək edir. [5, 60].

Həzəc bəhri. Həzəc sözü xoşa gələn avaz, gözəl səs, cəh-cəh mənasını ifadə edir. Bu bəhrədə yazılan şeirlərdə bir axıcılıq, rəvanlıq nəzərə çarpır. Həzəc bəhrinin növləri məfA"ilün təfiləsinin müəyyən miqdarda təkrarlanması və dəyişməsindən yaranır. Əsas qəlibi, başqa sözlə desək, birinci növü məfA"ilün təfiləsinin dörd dəfə təkrarından əmələ gəlir. Füzuli, Sabir və başqa şairlərimiz həzəc bəhrindən istifadə edərək gözəl şeirlər yazmışlar. Məsələn, M.Füzuli "Məni candan usandırdı..." qəzəlinə bu bəhrin məfA"ilün təfiləsinin dörd dəfə təkrarından yaranan qəlibdə, "Leyli və Məcnun" əsərini isə məf"Ulü məfA"ilün

21

fə'Ulün ölçüsündə yazılmışdır. M.Ə.Sabirin "Əkinçi", "Nə işim var?", "Bakı fəhlələrinə" şeirləri həzəc bəhrinin başqa bir ölçüsündə yazılmışdır.

*Müjəm sarkeş mələr mənzil qılan
aşuf ta məcnundur*

*məfaA'İlün məfaA'İlün məfaA'İlün
məfaA'İlün*

*Anın çün bəs teyi - zənci ri-seyli-si
rişik gül-gündür*

(M.Füzuli)

Rəməl bəhri. Rəməl sözü ləngərlənmək, dalğalanmaq, ağır-ağır, yəni ləngərlənə-ləngərlənə yerimək mənasını bildirir. Bu bəhrədə yazılan şeirlərdə bir əzəmət, vüqar, dalğalıq özünü göstərir. Heç təsadüfi deyildir ki, klassik şairlərimiz öz dövrlərinə qarşı narazılıqlarını, daxili iztirablarını, qüssə və kədərini ifadə etmək üçün rəməl bəhrini seçmişdirlər. Məsələn, M.Füzulinin "Padişahi-mülk..." qitəsi, "Söz", "Heyrət. ey büt..." qəzəlləri, M.P.Vaqifin "Görmədim" mükəmməsi, M.Ə.Sabirin "Nə yazım?", "Beynəlmiləl" şeirləri bu bəhrədə yazılmışdır. Rəməl bəhrinin növləri fə'ilatün təfiləsinin təkrarından və dəyişməsindən yaranır. Əsas forması fə'ilatün fə'ilatün fə'ilatün fə'ilatü -dür.

*Mübtəlayi dərdi-eşqəm əl götür mən
dən, təbib*

*fə'ilatün fə'ilatün fə'ilatün
fə'ilatün*

*Eylə bir təd bir kim, bu dərdə dərm
an olmasın*

(M.Ə.Sabir)

Xəfif bəhri. Xəfif sözü yüngül, zərif, incə, mülayim mənalarnı bildirir. Xəfif sözü Azərbaycan dilində indi də fəal işlənən sözdür. Əruzda da bu ölçü ahəngə oynaq, yüngül bəhrlərdəndir. Bu ölçüdə yazılan şeirlər öz oynaqlığı, yüngüllüyü ilə seçilir. S.Ə.Şirvaninin "Qaz və дума", "Müəllimə hörmət". "Köpəyə ehsan", "Qafqaz müsəlmanlarına xiab", A. Səhhətin "İmtahan"

şeirləri bu ölçüdə yazılmışdır. Xəfif bəhrinin əsas ölçüsü fə'ilatün məfa'İlün fə'ilatün -dür.

*Yox, yox əsla sən ölmədin dirisən
fə'ilatün məfa'İlün fə'ilatün
Ən böyük qəl rəmanların birisən
(A.Səhhət)*

Səri bəhri. Səri sözünün lüğəvi mənası sürətli, cəld, tez-tez və s. deməkdir. Həmin sözün mənasındakı əsas cəhətlər şeirin ahəngində özünü göstərir. Bu vəzədə yazılan şeirlər o qədər yüngül oxunur ki, ilk baxışda onu heca vəznində yazılmış şeirlərdən fərqləndirmək çətin olur. Məsələn, M.Ə.Sabirin "Ağacın bəhsi", "Üsul-cədid" şeirləri bu ölçüdə yazılmışdır. Səri bəhrinin ölçüsü müftə'ilün müftə'ilün fə'ilatün -dür.

*Molla, sənə əyləyirəm məsləhət
müftə'ilün müftə'ilün fə'ilatün
Söylə, görüm evlənin, ev lənməyim
(Əli Nəzmi)*

Münsərih bəhri. Münsərih sözü axıcı mənasında işlənir. Bu bəhrədə yazılan şeirlər də axıcı və oynaq olur, asan oxunulur. Məsələn, M.Ə.Sabirin "Oxutmuram, əl çəkin!" şeiri münsərih bəhrində yazılmışdır. Bu bəhrin ahəngi müftə'ilün fə'ilatün təfilələrinin təkrarından yaranır. Münsərih bəhrinin əsas ölçüsü müftə'ilün fə'ilatün müftə'ilün fə'ilatün -dür.

*Əqlin azıb ay yazıq boşlamısən qərimi
müftə'ilün fə'ilatün müftə'ilün
fə'ilatün*

*Cümlə dəyiş dirmisən kürkünü pal
tarını*

(M.Ə.Sabir)

Sadaladığımız bütün bu bəhrlərdə yanaşı, Azərbaycan poeziyasında söz ustalarının rəcəz, müzare, müqtəzəb, müctəs, mütəqarib, mütədarik, kamil bəhrlərində də şeirlər yazmışlar. Yuxarıda izah etdiyimiz kimi, bu bəhrlərin də lüğəvi mənalarnı adlarına uyğundur. Onların qəlibləri əsasən

geniş izah etdiyimiz bəhrlərin qəliblərinin təkrarından əmələ gəlmişdir. Poeziyamızda bu bəhrlərdə yazılmış şeirlər olduqca azdır və ya yox dərəcəsinədir. Məsələn, Rəcəz sözünün terminaloji və lüğəvi mənası sürət deməkdir və bu bəhrin əsas qəlibi müstəfilün təfiləsinin altı dəfə təkrarından ibarətdir. Müzare bəhri həzəc bəhrinə bənzədiyi üçün, ona bənzəyən mənasında olan bu ad verilmişdir. Müzare bəhrinin əsas qəlibi aşağıdakı şəkildədir. məfa'İlün fə'ilatün məfa'İlün məfa'İlün fə'ilatün məfa'İlün. Müqtəzəb sözünün lüğəvi mənası kəsilmiş deməkdir. Xətib Təbrizi və Nəsirəddin Tusiyə görə, bu bəhr sanki münsərih bəhrindən kəsildiyi üçün, bu bəhrə müqtəzəb adını vermişlər. Bu bəhrin qəlibi məf'UIAtü müstəfilün müstəfilün -dür. məf'UIAtü müstəfilün müstəfilün -dür. Nəsirəddin Tusi müctəs sözünün terminaloji və lüğəvi mənasını izah edərkən belə yazıb: "Müctəs kökündən qoparılmış deməkdir. Deyilənlərə görə xəfif bəhrindən qoparıldığı üçün ona bu adı vermişlər". Yəni bu bəhrin əslindən kəşmişlər, yaxud kökündən qoparmışlar. Bu bəhrin əsas qəlibi müstəfilün fə'ilatün fə'ilatün müstəfilün fə'ilatün fə'ilatün -dür və s.

Əruz vəznü, vəzn olmaq etibarını ilə göründüyü kimi mürəkkəb vəznüdür. Bu vəznüdə şeir oxuyan və şeir yazan insanlardan xüsusi istedad və elm tələb olunur. Çox əsrli milli dəyərlərimizdən biri olan Azərbaycan əruzü hər bir orta və ali məktəbdə ədəbiyyatı tədris edən müəllimə, öyrənən şagirdə və tələbəyə, aktyora, xanəndəyə, şeir qiraətçisinə, tərcüməçiyə, şairə, o cümlədən adi oxucuya belə zəruri və vacibdir. Çünki, "Bir şərqli kimi sahib olduğumuz

muz mənəvi-estetik dəyərlərdən biri də əruz vəznüdür". [4,3].

Əruz vəznüli şairlərimizi - Nəsimini, Xətəini, Füzulini, Saib və Qövsü Təbrizini, S.Ə.Şirvanini, M.Ə.Sabiri və onların əruz vəznündə yazan müasirlərini səhv və qüsur oxumağa haqqımız yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əkrəm Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. Bakı, 1977.

2. Ədili Şirvani. Əruz vəznünün sadələşmiş qəlibləri. Bakı, 2010.

3. Tərhan Quliyev. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi, Bakı, 2013.

4. Tərhan Quliyev. Əruz, Bakı, 2001.

5. Ş.A. Mikayilov. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 1986.

6. Фролов Д.В., Классический арабский стих. История и теория аруда, Москва, 1991.

РЕЗЮМЕ

Из данной статьи становится очевидно, что известное произведение персидское – таджикского поэта Абдуррахмана Джамали «Risalei aruz» воплотило в себе результаты всех исследований теоретических основ аруза. Вместе с тем здесь анализируется названное произведение. Указывается, что оно было переведено на турецкий язык и использовалось, как учебное пособие.

SUMMARY

About methods of studying aruz in the work Abdurrahman Jami "Risalei aruz". From this article it becomes clear, that there are the results of all studies of the theoretical basis of aruz in the work of persian – tajik poet Abdurrahman Jami "Risale - aruz". Here analyzed this work, which was translated to Turkish language and was used as a textbook.

“CÜMLƏ” ANLAYIŞININ MAHIYYƏTİNƏ YANAŞMALAR

Sərdar ZEYNAL

filologiya üzrə elmlər doktoru

Açar sözlər: cümlə, söz birləşməsi, modalılıq, intonasivə, bütün fikir, predikativlik.

Key words: sentence, expression, modality, intonation, complete thought, predicative.

Ключевые слова: предложение, словосочетание, модальность, интонация, полная мысль, предикативность.

Azərbaycan dili ilə bağlı qrammatika dərslərinin kütləvi şəkildə nəşr olunduğu tarixdən yüz ilə yaxın bir müddət keçsə də “qrammatika” kitablarında “Cümlə” bəhsi və cümlə ilə bağlı verilən tərif və məlumatlar bu gün də mübahisəli və diqqətçəkəndir. Biz cümləyə verilən tərif və onun izahı ilə bağlı söylənilən fikirləri tarixin müəyyən bir dönməsində ardıcılıqla izlədikdə bu nəticəyə gəlirik ki, qrammatik anlayışlardan bəzilərinə verilən təriflər ya yanlış ifadə edilmiş, ya da obyektivlikdən müəyyən qədər uzaqdır.

Məsələn, sintaksisin əsas tədqiqat obyektini sayılan “cümlə”yə verilən tərif bu gün mübahisə obyektinə çevirsək, yəni də bir çox obyektiv yanlışlıqların ortaya çıxmasının şahidi olacağıq. 1934-cü ildə nəşr olunan “qramer” dərslində cümləyə “Bitmiş bir fikri ifadə edən bir sözə və ya bir neçə söz qrupuna cümlə deyilir” (5,18) forma və məzmununda tərif verilir və qeyd olunur ki, “Buna görə cümləni adı söz yığımı ilə qarışdırılmamalıdır” (5,18).

Müəlliflərin verdiyi izahdan başa düşülür ki, cümləyə verilən tərif konkretlikdən müəyyən qədər uzaqdır və verilən bu tərif ola bilsin ki, tamamilə yanlış başa düşülə bilər. Ona görə də cümləyə verilən tərif müəyyən izahla müşayiət olunur.

1948-ci ildə nəşr edilən (S.Cəfərov və Ə.Abasov) “Azərbaycan dilinin sərfi” dərslində cümləyə verilən tərif yuxarıda qeyd etdiyimiz tərifin əslində eynidir, lakin bu tərifdə “söz qrupu”, ifadəsi “söz birləşməsi” ifadəsi ilə əvəz edilmişdir.

Cümləyə verilən bu tərif uzun illər bütün dərslərdə öz əksini tapmış, onun ifadəsində heç bir dəyişikliyə yol verilməmişdir. 1981-ci ildə M.Şirəliyev və M.Hüseynzadənin müəllifliyi ilə nəşr olunan (7-8-ci siniflər üçün) “Azərbaycan dili” dərslində isə bu tərif qismən də olsa dəyişdirilmiş və cümləyə “Bitmiş fikri ifadə edən bir neçə sözün birləşməsinə və ya bir sözə cümlə deyilir” (8,10) formasında tərif verilmişdir.

1934-cü ildən 1999-cu ilə qədər nəşr edilən “Azərbaycan dili” dərslərində cümləyə verilən tərif bir-birinin eynini təşkil etsə də, 1999-cu ildə Qəzənfər Kazımov və Yusif Seyidovun müəllifliyi ilə nəşr edilən “Azərbaycan dili” (7-8-ci siniflər üçün) dərslində “cümlə” mövzusunda və cümləyə verilən tərifə müəyyən fərqli yanaşmanı görürük. Və bu dövrə qədər nəşr olunan dərslərdən fərqli olaraq cümlənin əsas xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq qeyd olunmuşdur ki, “Cümlə insanlar arasında fikir mübadiləsinin əsas vasitəsidir. Söz birləşmələri də cümləyə daxil olur və cümlənin qurulmasına kömək edir. Söz birləşmələrindən fərqli olaraq, cümlənin baş üzvlərdən ibarət qrammatik əsası olur” (9, 43).

Dərslərdə müəlliflər cümlənin qeyd edilən xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ona “Sözün bitmiş fikri ifadə edən birləşməsinə cümlə deyilir” (9,43) formasında tərif vermişlər. Müəlliflər cümlənin əsas xüsusiyyətlərini (tam olmasa da) sadələşsələr də, həmin xüsusiyyətlərin əksəriyyəti bu

tərifdə öz əksini tapmamışdır.

2010-cu ildə ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinifləri üçün nəşr olunan “Azərbaycan dili” (müəlliflər: Yusif Seyidov, Təhminə Əsədova) dərslində cümlənin əsas xüsusiyyətləri konkret olaraq sadələşsə də, cümləyə verilən tərif 1948-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin sərfi” dərslində cümləyə verilən tərifin tam eynidir. Lakin 2010-cu ildə nəşr olunan “Azərbaycan dili” dərslində cümlənin əsas xüsusiyyətləri xüsusi bir başlıq kimi verilmiş və qeyd olunmuşdur ki, “Cümlə”nin qrammatik cəhətləri aşağıdakılardır:

a) Qrammatik cəhətdən formalaşmış xəbərlə malik olmaq.
b) Cümlə intonasivəsinin olması.
c) Modallığın olması (11, 41). Intonasivəyə cümlənin əsas əlamətlərindən (11,42).

Cox düzgün olaraq müəlliflər cümləyə xas olan əsas xüsusiyyətləri dərslərdə verilən “cümlə” mövzusunun daxilində açıq şəkildə qeyd edirlər. Lakin cümlənin bu cür xüsusiyyətlərinin olduğunu qeyd edən müəlliflər, cümləyə verilən tərifdə bu xüsusiyyətlərin heç birini qeyd etmədən, cümləyə 1948-ci il dərslərində verilən tərifin eynini təşkil edən “Bitmiş fikri ifadə edən bir sözə və ya bir neçə sözün birləşməsinə cümlə deyilir” (7, 3) formasında tərif verirlər.

2015-ci ildə nəşr edilən “Azərbaycan dili” (8-ci sinif) (Tofiq Hacıyev, Samirə Bektəşi, Mehriban Vəliyeva, Yegənə Hüseynova) dərslində isə “cümlə” haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Söz və söz birləşmələrinin cümlədə digər sözlərlə məna və qrammatik cəhətdən əlaqəyə girərək, cümlə üzvü olduğu qeyd edildikdən sonra (10,53) Mübtədə haqqında məlumat verilir və qeyd olunur ki, mübtədə haqqında aşağı siniflərdə öyrəndiklərinizi yadınıza salıb suallara cavab verin” (10,56).

Müəlliflər bu fikri qeyd edəndə cümlə haqqında məlumatın hansı dərslərdə verildiyini göstərmirlər.

Qeyd olunan dərslərdə “morfologiyaya” bəlməsinə aid verilən məlumatlar, “Köməkçi nitq hissələrinin sinonimliyi” (10, 140) mövzusu ilə tamamlanır, 150-ci səhifədə isə “Cümlənin quruluşca növləri” mövzusu verilir. Buradan aydın görünür ki, “cümlə” haqqında illər boyu dərslərdə verilən məlumat bu dərslərdə öz əksini tapmamış və ardıcılıqla gözlənilməmişdir. Əgər ardıcılıqlı, sistemli yanaşma gözlənilmişsə, dərslərdə hansısa elmi məlumatı ətraflı çatdırmağın mümkün olduğunu düşünmək mənasızdır.

Əgər şagird cümlənin nə olduğunu (onun tərifini) ətraflı öyrənsə bilmirsə, onda ona cümlə üzvləri haqqında hansı məlumatı mənimsətmək mümkündür?

Altı məktəblər üçün nəşr olunan dərslərdə də “cümlə” mövzusunda yanaşma müxtəlif olmuşdur. Məsələn, “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” (ADU nəşriyyatı, Bakı 1959) kitabında cümlə haqqında məlumat ayrıca mövzu şəklində verilməmişdir. Bu kitabda cümlə ilə bağlı məlumat “Cümlə üzvləri” (1, 166) mövzusu ilə başlanmış, “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər” (1, 415) mövzusu ilə yekunlaşdırılmışdır.

1981-ci ildə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili” (III cild, sintaksis, “Elm” nəşriyyatı, Bakı 1981) kitabında cümlə haqqında ətraflı məlumat verilir, cümlənin əlamətləri, cümlə ilə söz birləşməsinin fərqləndirən cəhətlər ətraflı şəkildə aydınlaşdırılır və izah edilir. Kitabın ilk səhifəsində bu haqda yazılır: “Nitqin əsas vahidi cümlədir. İnsanlar öz fikirlərini ayrı-ayrı sözlərlə, həmçinin söz birləşmələri ilə deyil, cümlələrlə ifadə edirlər. Cümlə haqqında təlim ümumi dilçiliyin mübahisəli, həm də maraqlı məsələlərindən biridir” (3,5).

Kitabı hazırlayanlar cümlə haqqında söylənilən fikirləri və cümləyə verilən tərifləri ayrı-ayrılıqda qeyd edib aydınlaşdırmaqdan sonra öz münasibətlərini qeyd etməyi də unutmuşlar.

Kitabın müəllifləri V.V.Vinoqradovun "Cümlə qrammatik cəhətdən həmin dilin qanunları əsasında formalaşmış bütöv (yəni həmin əsas struktur əlamətləri ilə artıq nitq vahidlərinə parçalanmayan) nitq vahidi olub, fikrin təşəkkülünə, ifadəsinə xidmət edir" fikrinə münasibət bildirərək qeyd edirlər ki, "Biz V.V.Vinoqradovun cümləyə verdiyi tərif daha doğru hesab edirik" (3,8). Daha sonra müəlliflər cümlə haqqında söylənilən fikirlərə yekun vuraraq qeyd edirlər ki, "Hər bir cümlə bitmiş məlumat intonasiyasına, predikativliyə və modallığa malik olmalıdır" (3,11).

Sonra isə intonasiya, predikativlik və modallığın nə olduğu ayrı-ayrı yarımbaşlıqlar şəklində aydınlaşdırılır.

Modallıq haqqında fikir yürüdən müəllif yazır: "Cümlənin modallığı dedikdə birinci növbədə onda ifadə edilən məzmunun doğruluğu, gerçəkliyi, güman edilməsi və s. nəzərdə tutulur. Modallıq, mənasına görə daha geniş olan predikativliyin yaranmasına xidmət edən vasitələrdən biridir" (3,27).

Söz birləşməsi ilə cümlənin oxşar və fərqli cəhətlərini qeyd edən müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, "Cümlə hadisə, fakt haqqında məlumat bildirən dil vahididir" (3,37). Lakin müəllif söylənilən fikirlərin hələ tam olmadığını qənaətinə gəlir və yazır: "... türk dillərində cümlə problemi ilə əlaqədar bir çox mübahisəli cəhətlər mövcuddur" (3,42).

1985-ci ildə nəşr edilən "Müasir Azərbaycan dili" (Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov) dərslərində isə müəlliflər "Cümlə hər bir dilin qanunları əsasında qrammatik cəhətdən formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən nitq vahididir" (3, 82) fikrini irəli sürür. Bu tərifdə də cümləyə xas olan xüsusiyyətlərdən birinin öz əksini tapmadığı göz önündədir.

Tərifdə cümləyə xas olan bitmiş fikir və nitq vahidi olmaq xüsusiyyətləri qeyd olunsada, bu tərifdə bitmə intonasiyasına malik olmaq xüsusiyyəti öz əksini tapma-

mışdır.

Sintaksislə bağlı ali məktəblər üçün nəşr edilən son "Müasir Azərbaycan dili" (müəllif: Q.Kazımov; beşinci nəşr, 2010-cu il) dərslərində də cümləyə xas olan xüsusiyyətlər aydınlaşdırılmış və son nəticədə: "Cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən sintaktik vahiddir. Cümlə fikir mübadiləsi və ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir" (4, 81).

Bu dərslərdə cümləyə verilən tərifə diqqət etdikdə görürük ki, 1985-ci ildə nəşr olunan "Müasir Azərbaycan dili" (Ə.Abdullayev və başqaları) dərslərində cümləyə verilən tərifdən o qədər də fərqlənmir. Biz isə bu qənaətdəyik ki, hər bir qrammatik anlayışa verilən tərifdə həmin anlayışa xas olan əsas xüsusiyyətlər öz əksini tapmalı, tərif bitkin olmalıdır.

Məsələn, 1985-ci ildə nəşr olunan "Müasir Azərbaycan dili" dərslərində cümləyə verilən tərifdə cümlənin nitq vahidi olduğu daha qabarıq səsləndirilir. Hörmətli professor Q.Kazımov isə cümləyə verilən tərifdə ona "sintaktik vahid" kimi yanaşır.

Məlum məsələdir ki, cümlə sintaktik vahid olmamışdan çox-çox əvvəl nitq vahididir. Cümləyə tərif verərkən ona ilk əvvəl sintaktik vahid kimi deyil, nitq vahidi kimi yanaşılmalıdır.

Bu deyilənləri nəzərdən keçirdikdən sonra aydın şəkildə görünür ki, cümləyə verilən tərifdə bu gün də müəyyən çatışmamazlıqlar özünü büruzə verməkdədir. Bizə belə gəlir ki, hər bir anlayışa verilən tərif həmin anlayışa xas olan əsas xüsusiyyətləri özündə əks etdirmək gücünə malik olmalıdır. Hər hansı bir anlayışa verilən tərifdə o anlayışa xas olan əsas xüsusiyyətlərdən biri öz əksini tapmazsa, bu tərif həmişə yarımçıq görünəcəkdir.

Ona görə də qrammatik anlayışlara tərif verərkən onların əsas göstəriciləri ona verilən tərifdə öz əksini tapmalı, anlayışın xüsusiyyətlərinin sözlə ətraflı şəkildə ifadə edilməsinə xidmət etməlidir. Eyni zamanda.

qrammatik anlayışlarla bağlı söylənilən müsbət fikirlər həmişə diqqətdə saxlanılmalı, anlayışlarla bağlı söylənilən yeni fikirlər dərsləklərə daxil edilməlidir.

Biz hələ 2001-ci ildə nəşr edilən "Orta məktəbin Azərbaycan dili dərsləklərində cümlə və cümlə üzvləri" kitabımızda cümlə haqqında söylənilən bütün fikirləri nəzərə alaraq yazmışdıq: "Bütün dilçilərin cümləyə verdikləri təriflərlə tanış olduqda görürük ki, bütün təriflərdə təkrar olunan fikirlər aşağıdakılardır :

1. Cümlə nitq vahididir;
2. Cümlədə məna və fikir bitkinliyi ifadə edən intonasiya;
3. Modallıq;
4. Predikativlik əsasdır.

Bütün bu deyilənləri və cümləyə məxsus xüsusiyyətləri nəzərə alıb ona "Bitmiş fikir və intonasiyaya malik nitq vahidinə cümlə deyilir formasında tərif versək, hər halda məntiqə daha uyğun iş görmüş olduğumuzu yəqinləşdirərik" (6, 12-13).

Kitabın nəşrindən on altı ildən artıq bir vaxt keçməsinə baxmayaraq, bu gün nəşr olunan qrammatika dərsləklərində yenə də 100 il bundan öncə cümləyə verilən tərif diqqət mərkəzinə çəkilir və həmin tərif yenə də olduğu kimi dərsləklərə daxil edilir. Dərsləklər strateji məhsul olduğundan, elmdə əldə edilən ən son yeniliklər onlarda öz əksini tapmalı, söylənilən müsbət fikirlər diqqət mərkəzinə çəkilməlidir. Belə olmasa, dilin-qrammatikanın inkişafından söhbət açmaq qeyri- mümkünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1959.
2. Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov Müasir Azərbaycan dili. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1972, 1975.
3. Müasir Azərbaycan dili. III hissə, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1981.

4. Q.Kazımov Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslək (beşinci nəşr). "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 2010.

5. Dosent İ.Həsənov və A.Şərifov Qramer, Orta məktəb üçün, ikinci hissə, altıncı tədris ili. Azərənşir. Tədris pedaqoji şöbəsi, Bakı, 1934.

6. Sərdar Zeynal Orta məktəbin Azərbaycan dili dərsləklərində cümlə və cümlə üzvləri, Bakı, 2001.

7. S.Cəfərov və Ə.Abbasov "Azərbaycan dilinin sərifi" (sövtiyyat və şəkliyyat) V-VI siniflər üçün, Bakı, Azərənşir, 1948.

8. M.A.Şirəliyev və M.Hüseynov "Azərbaycan dilinin sərifi" II hissə. Yeddüillik məktəbin 6-7-ci sinifləri üçün. Bakı, Azərənşir 1950, 1953, 1981.

9. Qəzənfər Kazımov, Yusif Seyidov. Azərbaycan dili. 7-8-cu siniflər üçün dərslək, ikinci nəşri, "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 1999.

10. Qəzənfər Kazımov, Faiq Şahbazlı. Azərbaycan dili, 8-9-cu siniflər üçün dərslək, ikinci nəşri, "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 2004.

11. Rafiq İsmayilov, Aynur Rüstəmov, Hidayət Allahverdi, Sahibə Məmmədova, Azərbaycan dili. 7-ci sinif üçün dərslək. Bakı, 2014.

12. Tofiq Hacıyev, Samirə Bektaşlı, Mehriban Vəliyeva, Yeganə Hüseynova, Azərbaycan dili, 8-ci sinif üçün dərslək. Şərq-Qərb nəşriyyatı, Bakı, 2015.

13. Yusif Seyidov, Təhminə Əsədova "Azərbaycan dili" 8-ci siniflər üçün dərslək, Bakı, Çarşıoğlu, 2010.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются определенные предложения в учебниках и его специфические особенности. В то же время, правильное и краткое определение предложения.

SUMMARY

The article deals with definition of sentence in the textbooks and specific peculiarities which belong to them. At the same time the proper and concise definition of the sentence.

XALQ YAZIÇISI İLYAS ƏFƏNDİYEVİN “XURŞİDBANU NATƏVAN” DRAMININ THLİLİ

Qanıra ƏMİRCANOVA,

Bakıdakı 190 nömrəli orta məktəbin müəllimi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, əməkdar müəllim

Yazıldığı gündən indiyədək Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevın “Xurşidbanu Natəvan” dramı Azərbaycan Dövlət Milli Dram Teatrının repertuarında çox oynanılan tamaşalar silsiləsinə daxildir. Buna səbəb isə dramın həmişə dəyərli olan aktuallığıdır.

Təsəvvüfi deyil ki, “Xurşidbanu Natəvan” dramı ümumtəhsil məktəblərinin XI sinfində tədris olunur. Araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, bu dram əsəri şagirdlər tərəfindən maraqla oxunulur. Xüsusilə Azərbaycanın indiki vəziyyətində Qarabağ dərdi ilə yaşayan gənc nəsildə vətənpərvərlik duyğularının aşılmasında “Xurşidbanu Natəvan” dramı çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, bir dərs nümunəsi kimi “Xurşidbanu Natəvan” dramına müraciət yerinə düşər.

Mövzu: İlyas Əfəndiyevın “Xurşidbanu Natəvan” dramının təhlili.

Dərsin təlim nəticələri (təlim məqsədi):

1. Şagirdlər Xurşidbanu Natəvanı xeyriyyəçi və ictimai xadim kimi tanıyır.
2. Xurşidbanu Natəvan şair kimi sevilir.
3. Xurşidbanu Natəvan vətənpərvər azərbaycanlı kimi təqdir edilir.

İş forması: böyük və kiçik qruplarla iş

Dərsin tipi: interaktiv

Üsul: müzakirə, beyin həmləsi, debat

Resurslar: Dərslik, əsərlər toplusu, iş vərəqləri, “Xurşidbanu Natəvan” dramının

tamaşasından fraqmentlər.

Dərsin mərhələləri və vaxt bölgüsü:

1. Motivasiya..... 4 dəq.
2. Tədqiqatın aparılması..... 10 dəq.
3. Məlumat mübadiləsi..... 10 dəq.
4. Məlumatın müzakirəsi və təşkili.. 8 dəq.
5. Nəticələrin çıxarılması..... 3 dəq.
6. Yaradıcı tətbiqetmə..... 7 dəq.
7. Refleksiya..... 3 dəq.

Dərsin gedişi:

Motivasiya (4 dəq.). Dərsin başlanğıcında mövzunun tapılması üçün müxtəlif yönəldici suallar verirəm:

1. Xurşidbanu Natəvan kimdir?
2. Xurşidbanu Natəvan haqqında ilk dəfə nə vaxt eşitmişiniz?
3. Xurşidbanu Natəvan tarixdə necə tanınır?
4. Xurşidbanu Natəvanın şeirlərinin mövzusu nədir?
5. Xurşidbanu Natəvan haqqında yazılmış hansı əsərlə tanış olduq?

Uşaqlar bu suallara cavab verəndən sonra “Uşaqlar, sizcə, bu gün nədən söhbət açacağıq?”- deyər onlara müraciət edirəm. Uşaqların söylədikləri fikirlərə əsasən təsdiq edirəm: **“Xurşidbanu Natəvan” dramının təhlili.**

Suallar ətrafında maraqlı diskussiya yaranır.

Müzakirədən sonra şagirdlərə tədqiqat sualı ilə müraciət edirəm:

Xurşidbanu Natəvan dövrünə görə

ictimai xadim hesab edilə bilərmi?

2. Tədqiqatın aparılması (10 dəq.)

Dərslikdən istifadə edərək, qruplarla iş təşkil edirəm.

I qrup: 1. “Xurşidbanu Natəvan” dramı hansı mövzuya həsr olunub?

(Fikrinizi dramdan gətirilən nümunələrlə izah edin).

2. Dramda köməkçi surətlər haqda nə deyə bilərsiniz?

II qrup: 1. Əsərin ideyası nədən ibarətdir?

(Fikrinizi dramdan gətirilən nümunələrlə izah edin.)

2. Knyaz Xasay surəti haqqında nə deyə bilərsiniz?

III qrup: 1. Xurşidbanu Natəvan surətini təhlil edin.

(Fikrinizi dramdan gətirilən nümunələrlə izah edin.)

2. “Nakam ana” adlı esse yazın.

Bu arada rəsm çəkməkdə fərqlənən şagirdə Xurşidbanu Natəvanın rəsmini çəkməyi tapşırıram.

3. Məlumat mübadiləsi (10 dəq.)

Vaxt bitdikdən sonra qrup liderləri tədqiqatın nəticələri ilə digər yoldaşlarını tanış etməyə başlayırlar. Reqlamenti elan edir (hər çıxışa 2 dəq.) və təqdimata başlayıram. Hər bir təqdimata sinifdən suallar verilə bilər. Sonda təqdimatlar haqda ümumi məlumat verirəm.

4. Məlumatın müzakirəsi və təşkili (təsnif olunması, qruplaşdırılması) (8 dəq.)

İş vərəqindəki məlumatların müzakirəsini həyata keçirirəm. Onlar arasında əlaqələr qurur, oxşar cəhətlərini izah edirəm.

5. Nəticənin çıxarılması (3 dəq.)

Bu mərhələdəki yekun fikirlərlə motivasiya mərhələsində irəlilən tədqiqat sualı və ona verilən ilkin cavabları (fərziyyə

yələri) müqayisə edirəm. Şagirdlərin əvvəlki biliklərinə əsasən fərqli fikirlər də ortaya çıxır. Belə ki, onlar İ. Əfəndiyevın yaradıcılığı ilə daha ətraflı tanış olurlar. Onlara məlum olur ki, Xurşidbanu Natəvan təkcə şairə deyil, həm də dövrünə görə ictimai xadim idi. Xan qızı adı ilə tanınan Xurşidbanu Natəvan xeyriyyə işləri ilə məşğul olar, xalqın dərd-səri ilə yaşayardı. Cənclərin təhsil alması üçün məktəb açır, hətta onları ali təhsil almaları üçün Rusiyaya da göndərir. İlk dəfə o, İsa bulağından Şuşaya su çəkdirir. Şuşanın xatırlanması şagirdlərdə kövrəkliklə bərabər mübarizlik hissini də artırır. Bu arada şagird tərəfindən çəkilmiş Xurşidbanu Natəvanın rəsmini və “Xurşidbanu Natəvan” dramından fraqment nümayiş etdirirəm.

6. Yaradıcı tətbiqetmə (7 dəq.)

Debat: Xurşidbanu Natəvan ictimai xadim, yoxsa şairədir? (Şagirdlərin düşüncə-dərketmə bacarığının inkişaf etdirilmək məqsədilə debat təşkil edirəm.)

Fikirlərin sübutu üçün əsərdən gətirilən nümunələrdən istifadə edilir. (Müzakirənin daha təsirli və maraqlı olması üçün rollar üzrə oxu və səhnəciklər də təşkil edilə bilər.)

I qrup: “Ş a h z a d ə. İbrahim xanın nəvəsi, Mehdiqulu xanın qızı, Qarabağın gözəl şairəsi Xurşidbanu bəyimə öz dərin hörmətini bəyan etməklə bəxtiyaram.

X u r ş i d b a n u. Təşəkkür edirəm, əlahəzrət. Ancaq biz qadınlar bir qədər şöhrətpərəst oluruq. Əlahəzrətin nəzərinə çatdırmaq istədim ki, mən yalnız Qarabağın deyil, bütün Azərbaycanın – həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanın şairəsiyəm! Özüm də bununla fəxr edirəm!

Ş a h z a d ə. Mən buna çox şadam, Xurşidbanu bəyim. Böyük İran səltənəti şeiri-sənəti qiymətləndirməyi bacarır. Xüsusən də şeir kəlamı bu qədər nəfis

xanının qəlbindən zahir ola.

X u r ş i d b a n u. Görünür, əlahəzrətin özü də şeiri çox sevir.

Ş a h z a d ə. Bəli, Xurşidbanu bəyim. Firdovsinin, Hafizin, Sədinin kəlamı ilə dil açan şəxs şeiri- sənəti sevməyə bilməz.

X u r ş i d b a n u. Dünyada qəribə təzadlar olur, əlahəzrət, şeir-sənət nəcib hissələrin, nəcib fikirlərin tərcüməni olduğu halda, bəzən qəddar hökmdarlar da onu sevir.

Ş a h z a d ə. (Xurşidbanunun eyhamını başa düşərək). Ona görə ki Xurşidbanu bəyim, insan anadan qəddar doğulmur. Əgər məsəm bir uşaq böyüyüb ağıllı bir hökmdar olursa, özündən asılı olmayaraq, səltənətin mənafeyi onu qəddarlığa vadar edəcək! Belə olmasaydı, İran şahları neçə min il taxt-səltənətdə aylaşmış bilməzdi. Hətta böyük Nuşirəvan Adil belə zəncirlərin ucunu ancaq qılınc gücünə əlində saxlayıb.

X u r ş i d b a n u. (Əsəbilibini güclə saxlayaraq) Ona görə də həmin Nuşirəvan Adil qardaşlıq, bərabərlik təbliğ eləyən Məzdəki boğazından asdırdı.

Ş a h z a d ə. (Xurşidbanunun sözünün üstündən keçərək) İran şahları həmişə şeirin, sənətin himayədarı olmuşdur. Firdovsilər, Sədilər, Hafizlər o böyük qayğı və məhəbbətdən ruh almışlar.

X u r ş i d b a n u. Məncə, o ulduzlar qədim İran mədəniyyətindən işıq almışlar. Mədəniyyəti isə xalq yaradır.

Ş a h z a d ə. İran mədəniyyətini belə qiymətləndirməyinizə xeyli şadam, Xurşidbanu bəyim, ancaq sizin lütfən xalq adlandırdığınız qaragüruhun əksəriyyəti günahkarlardan, canilərdən ibarətdir ki, möhkəm hökmdar olmasa, onların öhdəsindən gəlmək olmaz!

X u r ş i d b a n u. (Artıq əsəbilibini saxlaya bilməyərək). Güman edirəm ki, əlahəzrət xalq haqqında bu qədər sərt

müləhizədə olmasaydı, cənubi azərbaycanlılarla, bəlkə də, başqa cür rəftar edərdi...

Ş a h z a d ə. Etiraf edirəm ki, biz azərbaycanlıların zəkasını, cəsurluğunu lazımı qədər qiymətləndirməmişik... Axı İranın Şah İsmayıl kimi, Nadir şah kimi qəvi hökmdarları azərbaycanlı olmuşdur. Mən hələ Qacarları demirəm.

X u r ş i d b a n u. Biz öz tariximizi yaxşı bilirik, əlahəzrət. (Saatına baxır, bununla da görüşün qurtardığını hiss etdirir.)

Ş a h z a d ə. Bizim bu görüşümüz cənabınıza qarşı məndə böyük hörmət və heyranlıq hissi doğurdu. (Qalxır.) Xudahafiz, xanım.

X u r ş i d b a n u. (artıq qəzəbini saxlaya bilməyərək qışqırır). Cəllad! İkiüzlü qaniçən!

M i r z ə R u h u l l a h. Əsəbiləməyin, Banu bəyim. Bizim taleyimiz səbir-mətanət istəyir, mənzil uzaq, yol çətindir.

X u r ş i d b a n u. Ax, Mirzə, elə bil ki, məni dəmir məngənə arasına qoyub sıxırlar. Bəzən mənə elə gəlir ki, biz heç bir zaman bu məngənədən xilas ola bilməyəcəyik.

M i r z ə R u h u l l a h. Xilas ola biləcəyik! Tarix çox məngənələri, zəncirləri qırıq-qırıq eləyib!

X u r ş i d b a n u. (coşğunluqla). Nə vaxt yetişəcək o tarix?

M i r z ə R u h u l l a h. Azərbaycan oğullarının zəkası, cəsurluğu yaşayır! Tarix bir-iki nəslin ömründən ibarət deyil, Banu bəyim. O böyük azadlığı biz görməsək də, damarlarında bizim qanımız axan gələcək nəsillər görəcək! İndi bizim bu vətən torpağında üst-üstə qoyduğumuz hər kərpic düşməyə bir güllədi! (Çıxır) (İ.Əfəndiyev "Seçilmiş əsərləri" II cild, Bakı, "Təhsil", 2014, səh. 473-474)

II qrup: "C a n i ş i n (Banunun

ölkəm cavabına bir qədər təəccüb eləsə də, özünü o yerə qoymur). Əlbəttə, İbrahim xanın nəvəsinə, general Mehdiqulu xanın qızına hörmət hər kəsin borcudur. Eşitdiyimə görə, siz həm də gözəl şairəsiniz. Sizin haqqınızda kapitan M.F.Axundov mənə danışmışdır. Mən azərbaycanlıların igidliyinə heyranam. Elə bil ki, Allah özü də onların qəhrəmanlığını gözəl Qarabağ atları ilə mükafatlandırır. Ancaq təəssüf ki, belə cəsur xalqın yarısı sizdən ayrı düşüb.

X u r ş i d b a n u. Bu, bizim faciəmizdir, knyaz həzrətləri. İki böyük dövlətin, qədim bir tarixi olan Azərbaycan xalqını iki yerə parçalayıb, qardaşı qardaşdan ayırmaları ədalətli iş deyildir.

C a n i ş i n. Tarixi hadisələr bəzən elə cəzəyan edir ki, ağıllı hökmdarlar belə, amansız hərəkətlərə məcbur olurlar. (Söhbəti dəyişir.) Sizin Tiflisə təşrif buyurmağınızın səbəbi mənə məlumdur, madmazel. Mən çalışaram atanızdan qalan mülkünü bir hissəsi sizə qaytarılsın.

X u r ş i d b a n u. Knyaz həzrətləri, mən bütün mülklərimizin qaytarılmasını tələb edirəm. Mən varisi - yektayam!

C a n i ş i n. (zarafatlı). Siz tək bir qızınız, o qədər mülk nəyinizə lazımdır?

X u r ş i d b a n u. (həyəcanla). Mən tək deyiləm, knyaz həzrətləri! Mənim yaşadığım Şuşa şəhərinin əhalisi hələ də şor su içir. Kəndlilərimizin uşaqları məktəbsiz, elmsiz, kitabsız böyüyürlər. Mən onlara heç bir kömək eləyə bilmirəm.

C a n i ş i n. (qısa pauzadan sonra) Yaxşı, madmazel, mən sizin xahişinizi olduğu kimi əlahəzrət imperatora çatdıraram. Ümid edirəm ki, imperator həzrətləri İbrahim xanın nəvəsindən öz lütfünü əsirgəməz.

X u r ş i d b a n u. Təşəkkür edirəm, knyaz həzrətləri! (İ.Əfəndiyev "Seçilmiş

əsərləri" II cild, Bakı, "Təhsil", 2014, səh. 438)

III qrup: "X u r ş i d b a n u. Həqiqəti söyləyən şairlərin taleyi həmişə faciəli olmuşdur.

M i x a y l o v. Elədir. Siz özünüzü satqınlardan gözləyin, Banu bəyim.

X u r ş i d b a n u. Kimlərdir onlar, cənab zabit?

M i x a y l o v. Mən onların adlarını desəm, öz vəzifəmə xəyanət etmiş olaram. Banu bəyim, ancaq onlar vardır! Onlar rəzil qorxaqlar olduğu üçün açıq hərəkət etməzlər, qulaqlara pıçıldayırlar. Bu lənətə gəlmiş zamanədə xeyirxah arzular, həqiqi sənət hər addımda xəyanətlə, kobudluqla üz-üzə gəlir! Yaltaqlar, satqınlarsa töhfə təbərcəhi olub yuxarı başa keçirilir!

X u r ş i d b a n u. Bu, hər dövrdə belə olmuşdur, cənab zabit. Nəsiminin dərisini soydular, doxsan yaşlı qoca Vaqifin boyunu vurdular.

M i x a y l o v. Lakin bir gün azadlıq günəşi doğacaqdır, Banu bəyim. Mən sizin igid xalqınızın böyük gələcəyinə inanıram. (İ.Əfəndiyev "Seçilmiş əsərləri" II cild, Bakı, "Təhsil", 2014, səh. 463).

Tapşırığın icrasına vaxt verilir və şagirdlərin bir-birini dinləmələri diqqətdə saxlanılır ("Ən böyük mədəniyyət başqalarını dinləməyi bacarmaqdır").

Ümumiləşdirmə aparmazdan öncə şagirdlər tərəfindən hazırlanmış slayd nümayiş etdirilir. Bu mərhələdə məqsəd şagirdlərin müstəqil işləmə bacarığını inkişaf etməkdir.

Qiymətləndirmə apararkən aşağıdakı meyarlar diqqətdə saxlanılır:

1. Məzmunun necə mənimsəndiyi nəzərə alınır.
2. Nitq mədəniyyəti xüsusi diqqətdə saxlanılır.
3. Vətənpərvərlik hissi və duyğu-

larının müşahidəsi diqqətdə saxlanılır. (Bunu səhnəciyin nümayişində müşahidə edirəm.)

4. Qrup işində şagirdlərin fəallığı nəzərə alınır.

VII. Refleksiya (3 dəq.)

Bu mərhələdə biliklərin necə əldə olunmasına nəzər salınır, ev tapşırığını ("Xurşidbanu Natəvan" dramında surətlərin təhlilini öyrənmək və əsər haqqında öz təəssüratını yazmaq) elan edilir və dərs yekunlaşır.

Əlbəttə, verilmiş bu dərs nümunəsi mütləq deyil, hər bir ixtisasçı müəllim bu nümunədən istifadə etməklə öz bilik və bacarığı ilə dərs nümunəsini daha da təkmilləşdirməkdə sərbəstdir. Yetər ki, şagirdlərimizə xalq yazıcısı İ.Əfəndiyevin yaradıcılığı sevä-sevä öyrədilsin.

ƏDƏBİYYAT

1. M.F.Axundov. Əsərləri, üç cildə. Bakı, 1958-1962, III c.
2. İ.Əfəndiyev "Seçilmiş əsərləri" II cild, Bakı, "Təhsil", 2014
3. "Kədərli seçmələr", Bakı, "Mütərcim", 2002.
4. Elçin. Əsərləri, VIII cild.
5. N.Cəfərov, İ.Həbibbəyli, N.Əliyeva, A.Bakıxanova "Ədəbiyyat", Ümumtəhsil məktəblərinin XI-ci sinfi üçün dərslik, Çapağlı, 2010.
6. N.Cəfərov, N.Nəcəfov, B.Həsənlı "Ədəbiyyat müntəxəbatı" Ümumtəhsil məktəblərinin XI-ci sinfi üçün dərs vəsaiti, "Kövşər" nəşriyyatı, Bakı-2007.
7. Q.Əmircanova "Ədəbiyyat dərsləri interaktiv təlim metodlarında", "Avropa" nəşriyyatı, 2009.

PEZİOME

В статье Ганира Амрджановой под названием «Анализ драмы И.Эфендиева

«Хуршудбану Натаван» говорится об истории драматического творчества. В этой статье представляется пример урока средних общеобразовательных школ на тему «Х.Натаван». Здесь упоминается о том, что еще в Азербайджанской литературе 60-х годов звучит тема Карабаха. Захватническая политика XIX века, основываясь на примере Римской империи, не прошла мимо Азербайджана. Страна разделилась на две части: южную и северную. До сих пор жертвы этой политики жаседут встречу со своими родными. Такую трагедию И.Эфендиев отобразил в историческом образе представительницы Шушинского ханства Х.Натаван. Автор представляет ее и как историческую личность, и как лирика.

SUMMARY

Ganira Amirjanova in her article about the drama "Khurshidbanu Natavan" by People's Writer Ilyas Afendiyev "The ideological literary features of the drama" Khurshidbanu Natavan by Ilyas Afendiyev speaks about historical fiction creativity. In the article she also expresses her attitude about Karabakh subject in the 80s Azerbaijan Literature. The occupation policy based on tactics of Roman Empire and founded in the XIX century did not pass by Azerbaijan either: Azerbaijan was divided into two parts: Northern and Southern Azerbaijan. The victims of this policy have still been living with longing for their nearest and dearest. The dreams and wishes of my compatriots who had to live tragical life were generalized by Ilyas Afendiyev in the character of Khurshidbanu Natavan - Shusha Khan's successor; a poetess. Ilyas Afendiyev describes and glorifies her as a historic figure and lyrical poetess. In this article of Ganira Amirjanova named "Analysis of the drama " I.Afendiyev. - "Khurshidbanu Natavan". It is said about history of the drama. This article gives an example of the lesson general education on the Thema "Kh.Natavan"

HƏYAT REALLIQLARINI ƏKS ETDİRƏN ƏSƏRLƏR

Pərixanım SOLTANQIZI,
dosent

Açar sözlər: dram, cəmiyyət, obraz, reallıq, bədilik.

Ключевые слова: драма, общество, образ, реальность, художественность.

Key words: drama, society, image, reality, artistry.

Bəxtiyar Vahabzadə dramaturgiyaya 60-cı illərdə gəlmişdir. Bu gəliş mükəmməl, bitkin idi. Gənc olmasına baxmayaraq zəngin, yaradıcılıq, həyat yolu keçmiş, tanınmış, məşhurlaşmışdır. Demək olar ki, poetikası ilə Azərbaycan poeziyasını fəth etmişdir. Ən azından "Gülüstan" kimi mübariz ruhlu, üsyankar, sənətkarlıq baxımından mükəmməl bir ədəbi əsər yaratmışdır. Prof. Nizami Cəfərovun qeyd etdiyi kimi "60-cı illərdən etibarən onun şeirlərində, lirik-epik poemalarında güclü dramatik situasiyalar üstünlük təşkil edir və yaradıcılığının təhlilə gəlməsi, çətin olan psixologiyası onu lirikadan dramaturgiyaya çəkir". (4,s.27)

Bəxtiyar Vahabzadə elə bir sənətkardır ki, bir janrdə müraciət etdiyi mövzunu digər janrlarda yazdığı əsərlərinə transfer edir. Bu onun əsərlərinin bədii mükəmməlliyinə xəttər gətirmir. Sanki, səhnəni dəyişir. Həyatın başqa-başqa tərəflərinə işıq salır. Süjet xətti eyni ideyaya xidmət edir. Məsələn, "Atılmışlar" poemasının davamı şairin "Fotoaparət" hekayəsində, "Mənim atam" pyesində bədii cəhətdən izlənilir. Gerçəklik insan, zaman, məkan konsepsiyasında təqdim edilir. "Təyyarə" pyesində "Məşhur adam" hekayəsində olduğu kimi haqqı, ədaləti təlqin edir. Müəllif Muxtar müəllimin ("Məşhur adam"), professor Zeynallının ("Təyyarə kimi") obrazında ədalətin müdafiəsinə çevrilir. Hər iki obraz Universitetin müəllimidir. Bir

(Zeynallı) hazırlıqlı, bacarıqlı tələbənin, abituriyentin haqqını nəyinsə xətinə, heç kimə, heç nəyə vermir. Onların haqqını müdafiə etməklə ədaləti qoruyur. Digəri (Muxtar müəllim) hətta dərsinə hazırlıqsız gələn doğma qızına "qeyri-kafi" yazmaqla onun təqaüdünün kəsilməsinə səbəb olur. Professor Zeynallı vaxtilə ona pislik etmiş Tükəz oğlu Teymurun nəvəsindən qısqas almır. Əksinə onun biliyini ədalətlə qiymətləndirir. Tükəz oğlu Teymurun nəvəsi şəhərə gəlib, Universitetə qəbul olur. Qəbul imtahanı götürən professor Zeynallıdan dostları, tanışları, yaxınları inciyib küsürlər. Bu onu sarsıtmır. Əksinə ədaləti, haqqı tapdalasaydı onun üçün daha ağır zərbə olardı. Ona edilən xahişləri dinləyib layiqlilərin yerinə layiqlisizləri seçsəydi cəmiyyətə, elmə ağır zərbə vurulacaqdı. Bu həşəratların toxumunu kəsmək gələcək üçün də çətin olacaqdı. Haqq-ədalət olan yerdə cəmiyyət saflaşar, gözəlləşər, eybəcərliklər məhv olar. İnsanların özünə, bir-birinə inamı artar. Şair bütün insanları ədalətli olmağa, haqqı müdafiə etməyə, saflaşmağa, kamilliyə səsləyir: Ədalət olmayan yerdə insanların həyatları qırılır, taleləri parçalanar. "Yalan" telepyesi, "Yaxşılıq" telessenarisı də bu ideyaya söykənir. Şair yalanı insanların bir-birinə olan inamını itirməsi, mənəviyyatı zəhərləyən acı bir şərbət kimi pisləyir. Haqq-ədalət gerçəklik ilə qarlaş olduğu kimi, haqsızlıq, ədalətsizlik də yalanla

qardaşdır. Haqq, ədalət gerçəklik üzərində, yalan isə haqsızlıq, ədalətsizlik üzərində qurulur. Kərəm Abbas yalanı -onu aldadıb atını qaçıran Ağabəyi saxlayıb. Ona atı namərdliklə qaçırdığını heç kimin bilməməsini, min dinara almasını deməsini tapşırır. Ağabəy onun sözlərinin mənasız olduğunu deyəndə - Kərəm Abbas - "var Ağabəy, birinci ona görə ki, Qaşqa qiymətdən düşməsin. İkinci ona görə ki, bu əhvalat eşidən el-oba bundan sonra inamını itirər, zəlilə, köməksizə əl tutmaz. Yaxşılıq dünyadan köçər, Ağabəy! Onda vay adamların halına! Bu sözlərimə əməl elə. Qaşqa köhlən halalın olsun"(1,s.800). Bu sözlər müdrik şairin insanlara tövsiyəsidir, nəsihətidir. Yalan insan taleyində şər qüvvə kimi təqdim edilir. Bədii ədəbiyyatda şər öz hiylələrini, xeyirlə mübarizəsini və qələbəsini yalanlarla aparır. Yalan xalq tərəfindən pislənir və el arasında onunla bağlı müdrik kəlimələrə də rast gəlinir. "Yalan ayaq tutar, amma yeriməz", "Yalanın ömrü qırx gündür", "Yalançının evi yandı, heç kəs inanmadı". "Haqq nəzirlər, üzülməz". Həyatı, gerçəklikləri əks etdirən ədəbi nümunələrdə yalana ədalət, düzlük qələbə çalır. Bəxtiyar da bütün yaradıcılığı boyu bunu tələq etmiş, həyat səhnələrini bədii ədəbiyyata gətirmişdir.

Bəxtiyar Mirzə Cəlilin "Anamın kitabı" pyesini ideya və mövzu baxımından "Atamın kitabı"na transfer edib, prof. Ramazan Qafarlıın qeyd etdiyi kimi, "Mirzə Cəlil də Bəxtiyar Vahabzadə də bir ailənin təmsalında cəmiyyətin bələhələrini göstərir. Biri əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş alıb gedən "yad dilli" yerli siyasibazlardan söz pəhləvanlarından, digəri yaşadığımız çağlarda Bakıda "partiya" xəstəliyinə tutulub kürsüdən-yağlı vəzifədən ötrü anasını belə qurban verənlərdən bəhs açır. Mövzu və məqsəd eynidir. Obraz adlarında da ciddi fərq nəzərə çarpır. Lakin zaman və

məqsədə doğru gedən yollar başqadır (5). Hər iki ədəbin eyni mövzuya müraciət etməsinin səbəbi nə olmuşdu? Hər iki problemin Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının taleyüklü məsələsi olması əsrlər boyu ənəbi dillərin rəsmi dairələrdə, ədəbi dildə işlənilməsi, Azərbaycan dilinə olan ögey münasibətin onu öz doğmalarına yadlaşdırması ciddi bir məsələ idi. Mirzə Cəlil də, Bəxtiyarı da bu məsələ bütün yaradıcılıqları boyu düşündürmüşdü. Əgər C.Məmmədquluzadə "Anamın kitabı"nı qələmə almasaydı, şübhəsiz ki, Bəxtiyar müəllim bu problemi ədəbiyyata gətirəcəkdi. Biz bu fikrimizi şairin "Şəbi-Hicran"ına istinad edərək söyləyirik. Mirzə Cəlilin "Anamın kitabı"nda qoyduğu problem vaxtilə böyük mütəfəkkir Füzulini də düşündürmüş, onun dərd yükü olmuşdu.

"Şəbi Hicran"da bu məsələni Bəxtiyar Füzulinin məni öz məniyə birləşdirərək poetikləşdirib. (2,s.490) Və onun "Atamın kitabı" Mirzə Cəlilin "Anamın kitabı" pyesinin məntiqi, məfkurəvi davamıdır. Hər iki əsər eyni janrdadır yazılıb. "Anamın kitabı"ndakı yad dilli yerli siyasətbazlar mirzəməhəmmədəlilər, Səməd vahidlər, rüstəmlər, "Atamın kitabı"nda partiya xəstəliyinə tutulan əqidə məsləkbazlarıdır. Əslində onların əqidələri yoxdur. Əqidələri də məsləkləri də yağlı vəzifə, hətta anaları da yumşaq kreslolarda ki, ondan ötrü əqidələrini də, məsləklərini də satarlar.

Müəllif üçüncü qardaşın-İxtiyarın dili ilə onların əsil simalarını, iç üzlerini açıb göstərir.

"İxtiyar - sizin heç birinizdən əqidədən danışmağa haqqı çatmaz. Əqidə sahibinin bir partiyası, bir proqramı olar. Sizinsə hər biriniz, bir ildən, iki ildən partiyanızı dəyişir, gah o proqrama, gah da bu proqrama qulluq edirsiniz". "Bu boyda ölkədə 68 partiya olar?" (1).

O zaman xalq şairindən bu suala

cavab gözləyir. Onun nə söyləyəcəyini düşünürdü. Bu da səbəbsiz deyildir. Çünki Bəxtiyar cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələri izləyən, xalqın taleyini, müqəddaratını, gələcəyini düşünən və boyda mübarizə aparən sənətkar idi. Bəxtiyar "Atamın kitabı" əsəri və onun tamaşası ilə (Milli Dram Teatrında bütünliklə cəmiyyətə Bakıda gündə göbələk kimi çıxan partiyaların siyasətini, onların mənasız fəaliyyətlərini cəmiyyət, dövlət, xalq üçün qorxulu bir təhlükə olduğunu göstərdi.

"Cəmiyyətimizdə parçalanma, qarşıdurma təhlükəsi var. Bütün faciənin başlanğıc nöqtəsi olan və müxtəlif formalarda gedən bu bələnin qarşısını almaq üçün nə etmək lazımdır? Bunun ən yaxşı çıxış yolu kimi müxtəlif parçalanmanın səbəblərini göstərir və bir növ tamaşaçının önündə güzgü tutmaqla ona həqiqətləri görməyə və onlar haqqında düşünməyə vadar edir" (8,s.392).

Hər iki pyesdə ana obrazı - bütöv Azərbaycandır. Vəzifə, kreslo üstündə övladlarının bir araya gəlməməsi, onların didişmələri, yadlaşmaları, bir-birlərinə düşmən münasibətləri onun ürəyini parçalayır. Ana - Azərbaycan 68 partiyada birləşən övladlarını bir əqidə ətrafında birləşməyə çağırır: onları ittiham edir.

"Ana - Siz əqidəni kənarında niyə axtarırsınız? Ən böyük əqidə elə bu kitabdadır. Bu kitab milləti yumaq kimi birləşməyə, adətimizi - ənənəmizi, dilimizi, dinimizi qorumağa çağırır. Bu kitab bismilləhlə başlayıb, Aminlə bitir"(1,s.15). Mirzə Məmmədəlilər, Vahidlər, Rüstəmlər, İxtiyarlar zamandan-zamana addayan, öz mənfəətlərinə görə Azərbaycanın "sapı özündən olan baltalarının" ümumiləşdirilmiş obrazlarıdır.

"Anamın kitabı" xalqın dilidir.

"Atamın kitabı" xalqın tarixi, mənəvi abidəsi, mədəniyyəti, sərəvəti olan "Kitabi-Dədə Qorqud"dur. Uzun illər o sahibinin əlindən alınmış və ona yasaq edilmişdir.

"Ata-ömrümü bu kitaba həsr etdim. Dədə Qorqud kitabını öyrəndim, incələdim. Bu kitabı da həbs etdilər. Məni də. Sən bir dəhşətə bax. Millətin ruhunu, kimliyini özünə göstərən, Milli pasportumuz olan ana kitabını millətdən gizlədilər" (1.s. 509). Müəllif atamın simasında 70 il Azərbaycan xalqının başının üstündə yumruğu ilə dayanan, ona bu taleyi yaşadın sovet rejimini lənətləyir. Onun zülm və zillətinin ömrünə az qalmadığını görəndə ondan sonra xalqın müqəddaratı, onun taleyinin kimə tapşırılması düşündürür. Və belə bir zamanda vətən övladlarının müxtəlif partiyalara parçalanması böyük sənətkarı narahat edir. Azərbaycana xarici təzyiqlərdən, düşmənlərdən qorumaq, onun müstəqilliyini qurmaq, möhkəmlətmək üçün xalqın övladları bir əqidədə, bir amalda birləşməli olduğu zamanda özü öz içindən parçalanırdı. Şair nəsihət edir:

"Övladlarım harada olur-olsun, hansı sənəti seçir - seçsin, onların ruhu, inamı, əqidələri vətən təmsali olan bu ana kitabın ətrafında dolansın" (1,s.509).

Ata obrazının arxasında sənətkarın özü dayanır. Ağsaqqal şairin nəsihətində bir yanğı, bir fəryad, bir haray, ittiham var. "Siz nə haqla siyasətbazlıq edir, milləti partiyalar adı altında parçalayır, vəzifə üstündə didişirsiniz?!". Şair xalqı Azərbaycanın gələcək xoşbəxt həyatı müstəqilliyi naminə birliyə, vətən xainlərinə uymamağa, bütöv Azərbaycan ətrafında birləşməyə çağırır: "Bu kitab sənin pasportundur, şəxsiyyətdir. Sənə kimliyini göstərir. Bunu unutma, onu qoru, saxla" - deyir. (Yenə orada).

Professor Ramazan Qafarlı C.Məmmədquluzadənin anamın kitabının atamın kitabına transfer edilməsinə aydınlıq gətirir.

"Anamın kitabı"nın "Atamın kitabı"na çevrilməsinin əsas səbəbi budur ki, bütövlüyünə çatan millət əqidə birliyinə nail olmalı və eyni istinad, dayaq nöqtəsi tapmalıdır. "Qurani-Kərim" bir xalqın deyil, bəşəriyyətin haqqı dönmək yoluna çıxaraq tutan müqəddəs kitabdır. "Qurani-Kərim"-i bir elin ümid, pənah yeri kimi göstərilib kiçiltmək günahdır. Və onu "Anamın kitabı"nda olduğu tək ayaqlar altına atmaq da mümkün deyil. Hər xalqın birliyinin təminatçısı kimi götürdüyü başqa, ancaq həmin xalqın ruhundan yoxrulan özünəməxsus kitabı var. Şair əmindir ki, Azərbaycan türkləri üçün bu funksiyayı yerinə yetirən kitab "Dədə Qorqud"dur. Axı, "Kitabi-Dədə Qorqud" yeganə əsərdir ki, millətin əlindən zorla alınmış, "həbs edilmiş". Onu dilinə alanlar da türmələrdə çürüdülüb". (5).

Alim, tədqiqatçı kitabın müqəddəsliyini, toxunulmazlığını "Qurani-Kərim"-lə paralelləşdirir və şairin "Atamın kitabı"nın "Kitabi-Dədə Qorqud"un, bütöv türk dünyasının istinad nöqtəsi olduğunu göstərməsini doğru olaraq qeyd edir.

Pyes güclü lirik drammatizmlə işlənmişdir. Şairin keçirdiyi lirik əhval-ruhiyyə, onun emosiyası sənətkarın narahət xarakterlə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Vahabzadə B. əsərləri XII cildə. IX cild. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2009.
2. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 5-7 may 2015-ci il.
3. Türk dünyasının Baxtiyarı. Bakı, Təfəkkür, 2002.s.262

4. Сəфəров.Н. Бəхтияр Вəхəбзadə. Вəк, "Азəрбəйцəн" нəшриyyəти. 1996.

РЕЗЮМЕ

Произведения, отражающие реалии жизни

В статье были научно проанализированы такие пьесы Б. Вахабзаде, как «Лəжə», «Как самолёт», «Книга моего отца». В образах произведений нашли своё отражение реалии из жизни. Основными моментами исследования являются морально-правственные вопросы. Между пьесой «Книга моего отца» и произведением Дəс. Мəмəдгулузadə «Книга матери» можно провести научную параллель. Исследователь строит свои выводы на основе исследования научной полемики. По своей идее, теме и содержанию пьеса «Книга моего отца» является логическим продолжением произведения Дəс. Мəмəдгулузadə «Книга матери». В статье также говорится о мастерских особенностях творчества Б. Вахабзаде.

SUMMARY

The works reflecting the reality of the life In this article "Yalan" (False), Teyyare kimi (As an aircraft), "Yaxşıllıq Goodness", "Atamın kitabı" (My father's book) by Baxtiyar Vahabzadeh are analyzed scientifically. Moral and ethical issues are the main object of the investigation. The play of "Atamın kitabı" (My father's book) with the work "Anamın kitabı" (My mother's book) by C. Mammadquluzadeh have been involved to the scientific parallels. The researcher carries out his views with scientific controversy and analysis "Atamın kitabı" (My father's book) in the terms of idea, theme and content prove scientifically that it is logical extension of "Anamın kitabı" (My mother's book). In this article handicraft features of Baxtiyar cleared too.

ANA DİLİ DRSLƏRİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN ESTETİK TƏRBİYƏSİ

Türkan VƏLİYEVƏ,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistri

Açar sözlər: estetik tərbiyə, estetik alimlər, dünyagörüşün formalaşması, praktik fəaliyyət

Ключевые слова: эстетическое воспитание, Эстет ученых, формирование мировоззрения, практические действия

Key words: Aesthetic education, the esthete of scientists, the formation of a worldview, practical actions.

Ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində estetik tərbiyənin formalaşması sinif müəllimlərinin qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir. Ona görə ki, ölkəmizin hazırkı inkişaf durumunda uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında bu vacib amil mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Müstəqil ölkənin gələcək vətəndaşları kimi uşaqların hərtərəfli inkişafı naminə əsas götürülən "Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu"nda (11) inkişaf etməkdə olan gənc nəslin mənaəviyyətinin zənginləşməsində, müvafiq göstəricilərə yiyələnməsində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsində ayrıca fikir verilməsi təsadüfi hal kimi başa düşülməməlidir. Təhsilin ilk pilləsi olan ibtidai siniflərdə təlim-tərbiyənin mühüm qolu olan estetik tərbiyənin yüksək səviyyəyə qaldırılması, xüsusilə ana dili dərslərində bu mühüm sahəyə xüsusi diqqət yetirilməsi çox vacib məsələdir. Uşaqların etik-estetik dünyagörüşünün formalaşdırılması, onların estetik idealalarının ən yüksək şəkildə dəyərləndirilməsi ibtidai sinif müəllimlərini məşğul edəcək ən böyük məsləki məsələdir.

Tanınmış estetik-əlim Y. Borevə görə insan cəmiyyətində estetiklərin və estetik

mədəniyyətin formalaşmasında estetik maarifin rolu danılmazdır. (5,6).

Respublikamızın bir sıra estetik alimləri də ölkəmizdə estetik maarifin inkişafına öz töhfələrini vermiş, bu mühüm sahəni öz maraqlı tədqiqatları ilə zənginləşdirmişlər. A. Aslanov (1), M. Mehdiyev (7), O. Rəcəbov (9), R. Ulusel (12) və başqaları monoqrafiya və esselərində irəli sürdüləri fikir və mülahizələrində estetik tərbiyənin və estetik maarifin mühüm istiqamətlərini işləyib üzə çıxarmışlar.

Gövhər ustadı tək mən də yaratdım.

Belə xəzinəni ortaya atdım,

- deyən dahi Nizami (8) öz poeziyasını gövhər ustasının işinə bənzədir ki, işinin ustası olan hər bir müəllim şagirdlərinin bədii-estetik dünyagörüşünü bir gövhər ustası kimi cilalamağa borcludur.

Şərqin başqa bir müdriki Sədi Şirazi (10) də insanın tərbiyəsinin hələ kiçik yaşlarından aparılmasına diqqət çəkərək, ədəb və nəzakətin, estetik görünüşün (zahirən nahamar görünən yaş çubuğa odla, atəslə düzən verməyin mümkün-lüyünü) necə əldə edildiyini sanki bir sərraf dəqiqliyi ilə misralarında əks etdirir:

Kiçik ikən hər uşaq edilməzsə

təbiiyyət,

Böyüyəndə görünməz onda ədəb,
nəzakət.

Yaş çubuğu istəsən hər şəkildə
salarsan,

Od qurudub düzəldər o çubuğu
nəhayət.

Bu yazıda ibtidai siniflərdə, konkret olaraq ana dili dərslərində estetik tərbiyənin yaratdığı təsirdən bəhs olunacaq. Nədən ki, "...insanlara zövq verən sənət həm də idraki qüvvəyə malikdir" (3).

Məlumdur ki, yaxşı müəllimlər təlim prosesi zamanı estetik tərbiyəni ön plana çəkir, buna öz işinin ayrılmaz hissəsi kimi baxırlar. Bu baxımdan Bakıdakı 80, 187, 20, Zəngilan 4 nömrəli tam orta məktəblərdə təlim prosesinin ayrılmaz parçası kimi baxılan estetik tərbiyəyə xüsusi önəm verən ibtidai sinif müəllimləri daha çoxdur. Çünki "Fəal yaradıcı şəxsiyyət əsl mənada o vaxt formalaşsa bilər ki, istedadın əlamətləri bəri başdan bu istedadın inkişafına kömək edən obyektiv gerçəkliklə möhkəmləndirilmiş olsun" (4).

Bu məktəblərin qabaqcıl ibtidai sinif müəllimləri ana dili dərslərində kiçik inşaları kiçik esselər şəklində yazdıraraq, onlarda esseistikanın əsaslarını inkişaf etdirmiş olurlar.

Bakıdakı 80 nömrəli məktəbin ibtidai sinif müəllimi Aslanova Ülvyyə dərslərində estetik tərbiyəyə xüsusi önəm verir. Müəllim 2-ci sinifdə Mir Sabirin "Şam" (2) şeirini keçərkən uşaqlara şam haqqında əlavə bilgi verərkən onların estetik bilgilərini zənginləşdirir.

M.-Uşaqlar, şam hansı rənglərdə olur?

Ş.-Şam ağ, qırmızı, yaşıl rənglərdə olur.

M.-Bəs şamın alovu hansı rəngdədir?

Ş.-Alov qırmızıya çalır.

M.-Yasəmən niyə yanın şam çəkmək istəmir?

Ş.-Düşünüb bir az

Dedi Yasəmən:

-Qorxuram vərəq

Alışar birdən.

M.-Əslində şair burada şamın estetik görünüşünü təənnüm edib. Böyük şairiniz B.Vahabzadə (13) də yazırdı:

Yaşamaq yanmaqdır, yanasan
görək,

Həyatın mənası yalnız ondadır.

Şam əgər yanmırsa, yaşamır demək,

Onun da mənası yanmağındadır.

Şair burada şamı insanla qarşılaşdırmış, onun yanmasına xüsusi mənə vermişdir. Uşaqlar, siz də vətəniniz üçün şam kimi yanmalısınız.

4 nömrəli Zəngilan tam orta məktəbinin müəllimi Hüseynova Sədaqət də dərslərində şagirdlərin estetik tərbiyəsini həmişə ön plana çəkir. Ana dili dərslərində onun şagirdləri həmişə azı 5-6 dəqiqə mövzu üzrə rəsm çəkir, yaxud da musiqi dinləyirlər. O bunu belə izah edir: "Uşaq bağlı bir mücrüdü. Müəllimin borcu onun gizli qabiliyyətlərini üzə çıxartmaqdır. Hesab edirəm ki, estetik tərbiyə bu sarıdan biz müəllimlərin əlindən tutur".

Dərs zamanı şagirdlərin şifahi nitqinə də xüsusi önəm verilir. Şagirdlərin sərbəst çıxışları elmi-nəzəri və xüsusən də fəlsəfi istiqamətdə qurulur. Bu çıxışlarda estetik düşüncə, mükəllimə daha önəmli olur. Məsələn, 4-cü sinifdə ana dili dərslərində sinifdənxaric oxu zamanı Ş.adi şagirdin Zəngilan çinarlığı haqqında şifahi nitqi belə qurulmuşdu: "Zəngilan çinarı beş barmaq şəkildədir. Bu, bizim rayonumuzun emblemidir həm də. Bizim çinar

qoruğu ərazisinə görə dünyada ikinci, Avropada birincidir. Çinar əzəmət, vüqar, qədd-qamət rəmzidir. Çinar yaraşlıq, gözəllik deməkdir həm də. Nə yazıq ki, indi Zəngilanımız kimi, çinar qoruğu da düşmən işğalındadır. Amma inanırıq ki, bu, müvəqqətidir. Çinki çinar əzəməti olan xalqımız düşməni layiqli cavab verəcək, torpaqlarımız azad olunacaq".

Uşaqların estetik tərbiyəsinin imkanları hədudsuzdur. Burada ibtidai sinif müəllimlərinin rolu, xüsusən ana dili dərslərində onların görə biləcəkləri işlər yetərlidir. Hər bir fərdin, o cümlədən uşaqların "sənət əsərlərinə olan ehtiyacı, gözəllik içində yaşamaq istəyi"(8) danılmazdır. Bu baxımdan ana dili müəllimlərinin üzərinə böyük iş düşür. Onların yaradıcılıq fantaziyaları şagirdlərin yazacaqları kiçik inşaları esselərə, şifahi nitqlərinə isə fəlsəfi mükəlliməyə çevirməyə qadir olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov.A. Estetika ələmində. B., Gənclik, 1967, s.189

2. Azərbaycan dili, 2-ci sinif üçün dərslik, Altun kitab, B.,s.37.

3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 3-cü cild, B., 1979.,s.599.

4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 5-cild, B., 1981.,s.592.

5. Borev.Y.B. Estetika, B., Gənclik, 1980, s.222.

6.Борев Ю.Б. Эстетика, 3-е издание, М., Политиздат, 1981.s399.

7. Mehdi.Zadə.M. Azərbaycan sovet məktəbinin tarixinə dair xülasələr, B., Azərənəşr, 1958, s. 328.

8. Mehdi.N, Mehdi.D., "Fəlsəfə tarixində fəlsəfə", B., Qanun nəşriyyatı, 2005, s.168.

9. Gəncəvi N. "Poemalar", B., Maarif nəşriyyatı, 1985, s. 6.

10. О.Раджабов., Проблемы формирования музыкальной культуры учащихся общеобразовательных школ Азербайджана. Дисс. на соиск. уч. степ. доктора пед. наук, Б., 1992.-

329 с.

11. Şirazi.S., "Gülüstən", B., Azərənəşr, s.213.

12. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı., 2009. 1.

13. Ulusel.R. Mədəniyyət və texnosivilizasiya.B., Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. B.,s.7.

14. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri (2 cild). I c. Bakı, Yazıçı, 1983, s.425.

РЕЗЮМЕ

Пути формирования эстетического воспитания учащихся начальной школы классов на родном языке

В статье рассматриваются возможности влияния эстетического воспитания учащихся начальных классов. Прежде всего, рассматриваются механизмы реализации, изучение этой области. В результате исследования передовых эстетических учёных Азербайджана и стран СНГ рассматривались принципы формирования этического и эстетического мировоззрения молодого поколения. А также, исследуется роль передовых учителей в формировании эстетического воспитания на уроках родного языка в начальных классах и осматриваются примеры с их практической деятельности в этом отношении.

SUMMARY

Ways of formation of aesthetic education of pupils of an elementary school of classes in the native language

Present article deals with means of influence of children's aesthetic education in primary schools. Study of this field, the mechanisms of implementation makes priority in present work. Principles of formation of ethic and aesthetic worldview of young generation on the basis of researches of eminent scientists from Azerbaijan and CIS were mentioned. Moreover, a role of leading class teachers in formation of aesthetic education of pupils during the class of native language in primary school as well as examples of their practical activity in this direction was researched.

BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ ONUN “XƏTAINİN DİLİ VƏ ƏDƏBİ YARADICILIĞI HAQQINDA” ƏSƏRİ

Rafael ƏLİYEV,

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin müəllimi

Açar sözlər: Ş.İ.Xətai, anadilli poeziya, xalq şeiri ənənələri, dil tarixi

Ключевые слова: Ш.И.Хатаи, поэзия на родном языке, традиции народного стихотворения, история языка

Keywords: S.I.Khatai, mother tongue poetry, popular poem traditions, language history

Məsələnin qoyuluşu: B.Çobanzadə və onun “Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” əsəri elmi-nəzəri müstəvidə.

İşin məqsədi: Türkoloq alimin Ş.İ.Xətai yaradıcılığı timsalında anadilli poeziyanın inkişafına, dil, üslub məsələlərinə münasibətini aydınlaşdırmaq.

Türk xalqlarının elminin, mədəniyyətinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biri Bəkir Çobanzadədir. Onun zəngin yaradıcılığında maraqlı doğuran məsələlər sırasında Ş.İ.Xətai ilə bağlı tədqiqatları mühüm önəm daşıyır. Çünki dil tariximizi izləmək, anadilli poeziyanın XVI əsrdəki mənzərəsini aydınlaşdırmaq üçün Xətai yaradıcılığı zəngin fakturaya malikdir. Onu da əlavə edək ki, belə bir problemin işlənməsinə həmin dövrdə xüsusi ehtiyac vardı. Çünki ana dili dərslərlərinin yaranması və əlifba məsələsi, həllini gözləyən ən vacib problemlərdən idi. Dünyanın yeni inkişaf sistemi Azərbaycanda da mütərəqqi addımlar atılmasını, yeni tipli məktəblər yaradılmasını aktuallaşdırırdı. Ona görə də XIX əsrin sonlarından başlayan bu oyanış bütünlükdə mədəni sferanı əhatə edirdi. B.Çobanzadə də öz həmfikirliyi kimi türk xalqlarının ədəbiyyatının, mədəniyyətinin,

dil problemlərinin həlli istiqamətində ciddi işlər görməkdə idi. Türkoloq alim, ədəbiyyatşünas, şair, pedaqoq kimi bir-birindən maraqlı, aktual əsərlərin yaranmasına rəvac verdi.

“Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl” (1924), “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” (1926-1927), “Türk-tatar dialektologiyası” (1927), “Türk dili” (1928) “Son dövr Kırım-tatar ədəbiyyatı tənqid təcrübələri” (1928), “İbn Mühənnə və onun lügəti”, “Kumuk dili və ədəbiyyatı tədqiqatları” (1926), “Türk qrameri” (1930), “Elmi qramerin əsasları” (1932), “Türk dilinin metodikası” (1932) və s. kitabları fundamental xarakteri ilə yarandığı gündən həmişə ədəbi-nəzəri fikrin diqqətində olmuşdur. “Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” əsəri də bu sıradadır. Təəssüf ki, bu kitab zamanında çap olunmamış, ancaq əlyazma şəklində qalmışdır. Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində 171 sayılı fondada saxlanan bu əsər Azərbaycanın müstəqilliyindən sonra işıq üzü görmüşdür.

Məlum olduğu kimi, Bəkir Çobanzadə 1937-ci ildə repressiya qurbanı kimi əsərləri də təqib olunmuşdur. 1893-cü ildə Kırmda Qarasubazarda dünyaya göz açan bu böyük şəxsiyyət 1924-cü ildə

S.Ağamalıoğlunun bir neçə dəfə təkidli və xahişi ilə Azərbaycana gəlmiş və bütün fəaliyyətini Azərbaycanla bağlamışdır. Onun möhtəşəm əsərləri burada yaranmış və həyatının faciəli sonluğu da bura ilə bağlı olmuşdur.

B.Çobanzadə Azərbaycan elminin, marifinin, təhsilinin, ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətləri olmuş şəxsiyyətdir. A.Bakıxanov, İ.Qutqaşanlı, M.Ş.Vazehlə, M.F.Axundovla başlayan bu canlanma XX əsrin əvvəllərində yeni mərhələyə daxil oldu. S.Ə.Şirvani, S.M.Qənizadə, M.Mahmudbəyov, T.Bayraməlibəyov, E.Sultasnov, Y.V.Çəmənəminli, M.Şahtaxtılı, Ə.Gorani, Ə.Haqverdiyev, H.Zeynallı, V.Xulufu, B.Behcət, Ü.Hacıbəyov, C.Məmməd-quluzadə, Q.R.Mirzəzadə, S.Mümtaz, Ə.Abid və başqaları bu mədəni hərəkatın genişlənməsində mühüm rol oynadılar. B.Çobanzadə də türkologiyanın, ədəbiyyatın problemləri ilə bağlı ciddi axtarışlara qərar verdi. “Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında” adlı fundamental tədqiqatı da məhz bu möhtəşəm işlərin bir hissəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əsərin başlanğıcında vurğulanır ki, “Şah İsmayıl Səfəvinin dövrü, ümumən XV və XVI əsrləri xarakteristika təhlili üzərində geniş və müfəssəl surətdə durmağı həcat görmürük.

Çünki, əvvəla, bu müqəddimə Elmlər Akademiyası Azərbaycan filiali tərəfindən nəşr edilməyə hazırlanan Xətai divanı dil və bədii cəhətdən aydınlaşdırmaq məqsədi daşdığından burada bu növ dərin və müfəssəl xarakteristikaya yer yoxdur; digər tərəfdən, bu dövr haqqında mövcud olub, gərək İran, gərək Türkiyə, gərəkse Orta Asiya tarixçilərinə məlum olan faktlara bu sahədəki tədqiqatın bugünkü vəziyyətinə görə, yeni əlavələr etmək

imkanına malik deyilik” (3, 261). Fikrimizcə, bu çox doğru olandır və Ş.İ.Xətəinin dili və bədii yaradıcılığı başlığı altında gedən tədqiqatda böyük şəxsiyyətin istimai, siyasi fəaliyyətini sistemli şəkildə təhlil ehtiyac görünür. Burada ancaq ümumi şəkildə məsələlərə xülasə kimi yanaşmaqla problemni təhlilə keçmək doğrudan da ən uğurlu variantdır. Əsas məsələ XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Ş.İ.Xətəinin yaradıcılığında dil məsələlərinin spesifikasını, ana dilində yazıb yaratmanın ümumi mahiyyətini açmaqdır. Çünki uzun əsrlər ərəb və fars dilində yazıb yaratmaya təhrik edilən böyük bir xalqın anadilli ədəbiyyatının yaranması tarixi zərurət kimi qarşıda durmuşdur. B.Çobanzadə məhz bu mənzərəni təhlil edərək yazır: “Xətai özünü “zəmanə şairlərinin” misilsiz “bülbülü-guya”sı və öz şeirlərini “dürdanə” saymaqda o qədər də haqlı olmamaqla bərabər, o hər halda tarixi cəhətdən türk dilində şiə ədəbiyyatının müəssisi, dini fanatizm və şxolastikanın dövləti vasitələrlə və ədəbi propaqanda yolu ilə ən qüvvətli mürəviciyənlərdən biri sifətilə olduğu kibi, birinci dəfə Azərbaycan, xüsusən İran Azərbaycanı türk ləhcəsində yazmış və bu ləhcədə XVI miladi əsrdə bulunan xalq yaradıcılığı məhsullarından geniş şəkildə istifadə edərək, nəticə etibarilə bu vaxta qədər inkişaf etmiş türk-feodal ədəbi normalarından aşağıda olmayan bir feodal türk şairi olaraq diqqətə və tədqiqə layiqdir”(3,332). Türkoloq alim daha sonra əlavə edir ki, “XVI əsrdəki Azərbaycan türk ədəbiyyatının bədii yüksəkliyi, vertikalı Füzuli ilə ölçülsə, dil və yaradıcılıq ünsürləri vasitəsilə və içarisinə də aldığı bədii və lisanı komponentlərin genişliyi, horizontal meyarı Xətai ilə

təmsil olunur.

XVI miladi əsrdən sonra Füzulinin açdığı cərəyan ilə Xətəinin başladığı cərəyan gah birləşərək, gah bir-birinin üstündə yerləşərək, hər halda, eyni feodal ədəbiyyatı çərçivəsi daxilində inkişaf etmişdir” (3,332). Doğrudan da, ana dilli ədəbiyyatın bir istiqamət olaraq təşəkkül və inkişafında Ş.İ.Xətəinin müstəsna rolu vardır. Onun xalq şeiri üslubunda yazdığı bayatı, gəraylı, qoşma, varsağı və s. təkcə forma baxımından deyil, həm də dil, məzmun mündəricəsi etibarilə zamanın zərurətinə, pozulmuş haqqın bərpasına yönəlmişdi. Məhz bu mənada Ş.İ.Xətəinin siyasi xadim kimi gördükləri bütünlükdə ədəbi-mədəni sfera üçün nümunəyə çevrilirdi. Onun Qurbani, Miskin Abdal ilə yaxınlıqları, səmimiyyəti bütünlükdə bu olanlardan qaynaqlanırdı. B.Çobanzadə də öz qənaətlərini M.Füzuli və Ş.İ.Xətəi üzərində ümumiləşdirməklə olduqca dəyərli mülahizələr irəli sürmüşdür. Düzdür, böyük türkoloq məsələləri şəxsi kontekstində və “İran Azərbaycanı” adı ilə vurğulayır. Bizə belə gəlir, Xətəi dili bütünlükdə Azərbaycan dili kontekstində dayanır. Onu hansısa tərifi və ərazi üzərində ümumiləşdirmək elə də uğurlu görünür.

S.Mümtaz, F.Köçərli, Ə.Abid, Ə.Müznib, Y.V.Çəmənəmli və başqaları bu məsələdə nə qədər fərqli fikir ayrılıqlarında görünsə də, ümumi məsələdə eyni xətdə dayanırlar. Məsələn, Ə.Abid “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” əsərində dil və ləhcə məsələlərinə daha həssas münasibət bəsləyir. Məsələlərə M.Füzuli yaradıcılığı kontekstində yanaşaraq yazır: “Əlimizdə bulunan ədəbiyyatımızın əsridə vəsiqələri də dil və ləhcə təkamülü nəticəsində olaraq az-çox fərqlər göstərməklə bərabər, əsrlərcə əvvəl

danışılan dilin bizim bu gün danışdığımız dilin eyni olduğunu göstərir: bu dil də oğuz türkcəsidir.

Füzuliyə öz şairimiz deyiruz: halbuki o heç bir zaman “Azərbaycan” degilən torpaqda yaşamamışdır. Məlum olduğu vəchle Füzuli İraqda yetişmiş bir simadır. Böylə olduğu yerdə ona öz şairimiz deməməmiş lazımlı gəlir; lakin bu hərəkət doğru olmaz o bizim şairimizdir. Çünki dili, ləhcəsi, bütün səciyyəsi (xarakteri) ilə bərabər bizimki kibidir” (1, 39). Göründüyü kimi, bütün bunlar XX əsrin əvvəllərində milli oyanışın baş verdiyi bir vaxtda dil məsələsinin xüsusi olaraq diqqət mərkəzində saxlandığını təsdiqləyir. B.Çobanzadənin “Dil haqqında filosofların fikri”, “Türk dili sərfələrinin ümumi qüsurları”, “Türkoloji qurultayının müəllimlər üçün əhəmiyyəti”, “Şərçillik müəssisələri”, “Elmi və ədəbi dil məsələləri”, “Nəvəinin dili və dilçilik haqqında”, “Nəvai – dilçi”, “Yeni əlifba və türk dili”, “Türkcə sərf və nəhv istilahları”, “Azərbaycan imla konqresi”, “Mirzə Fətəli Axundovda azəri ləhcəsi”, “Professor Aleksandr Nikolayeviç Samoylov”, “Lügət və onun təşkil” və s. məqalələri də bunun bariz nümunəsidir. Ə.Firdovsinin 1000 illiyi ilə bağlı yubiley ərəfəsində yazdığı “Şahnamə və dünya ədəbiyyatı” məqaləsində “Şahnamə” ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında müqayisələr aparılması da öz qaynağını mühtəvin ortaya qoyduğu problemlərdən alır.

Ərdəbil və Britiş əlyazmaları üzərində dil məsələlərini sistemli şəkildə araşdıran B.Çobanzadə yazır: “Burada müntəzəm surətdə imla, fonetika və hətta morfologiya sistemi etibarilə olan ayrılıqlara təsadüf edirik. Bizim qarşımızda duran vəzifələr:

1) bu sistemlərin mahiyyətini təsbit;

2) bunların tarixi və lisanə mövqeyini təyin etmək, yəni bu sistemlərdən hansının daha qədim və hansının nisbətən daha yeni olduğunu meydana çıxarmaq;

3) əldə etdiyimiz nəticələrə istinadən yazmalardan hansının əsl nüsxə olduğunu, yaxud əsl nüsxəyə yaxın bulunduğunu göstərmək və nəhayət;

4) şairin dilindəki müəyyən xüsusiyyətləri tapıb göstərmək kimi mühüm məsələlərdən ibarət olur” (3,270). Əlbəttə anadilli ədəbiyyatın ilkin nümunələrindən XVI əsrə qədər olanları izləmək və Xətəini xüsusi mərhələ kimi təhlil etmək, inkişaf texnologiyasını müəyyənləşdirmək bir problem olaraq mühüm önəm kəsb edir. B.Çobanzadə də ümumi mənzərəni cızmaqla bütünlükdə ədəbi prosesə diqqət yetirir, sistemin mahiyyətini açmağa çalışır. Çünki Xətəi dili xüsusi hadisədir və həmişə bir meyar olaraq özündən əvvəlki və özündən sonrakı prosesləri izləmək üçün əsaslı mənbədir. “Bizim ədəbi sahəmizdə on birli hecanın on yeddi və on səkkizinci əsrlərdə çox məqbul olması Xətəi ilə başlayan və Kərəmlə qüvvət və şəxsiyyət qazanan hərəkətin nəticəsidir. Vaqifin hecası – aşına olduğu klassik ədəbiyyat tərbiyyəsi dolayısıyla – Xətəi və Kərəmdən çox fərqli və bişkindir. Qafqaz və Anadoluda heca ədəbiyyatının qüvvətləndiyi zamanlarda məvərayı Xəzər köçbə türkmenləri arasında da heca vəznə seyrini davam etdirirdi” (1, 165). “Bu gün ələ almaz oldum mən sazım”, “Baharın gəldiyini nədən biləyim”, “Gəlib ıxlas ilə yola gedənin”, “Bu yolun yolçusu olayım, dərşən”, “Könül, nə gəzirsən seyran yerində” misraları ilə başlayan qoşmaları, “Qaibdən dəlil gördüm”, “Bir gözəlin vücudunun şəhrinə”, “Yenə mehman gördüm, könlüm şad oldu”, “İçmişəm bir dolu, olmuşam ayıq”, “Gəl

könül incimə bizdən” misraları ilə başlayan varsağıları, eləcə də gəraylı və bayatları məhz dil faktları, fonetik sistemin bütövlüyü və aydınlığı baxımından uğurludur, XVI əsr Azərbaycan dilinin ümumi mənzərəsi haqqında təsəvvür yaradır.

Gövhərin keçməyən yerdə,

Satma, qardaş, kərəm eylə.

Ləl daşını çay daşına,

Qatma, qardaş, kərəm eylə. (8, 29)

Və yaxud da Xətəi yaradıcılığından bir bayatı nümunəsinə diqqət yetirək:

Xətəi can arxına,

Əhli ürfan arxına,

Mərifətdən su gəlib,

Tökülür can arxına. (8, 198)

Göründüyü kimi, bu nümunələr dil sadəliyi, fonetik, morfoloji, sintaktik sistemin mükəmməlliyi və aydınlığı ilə diqqəti cəlb edir. Məhz bu baxımdan da Ş.İ.Xətəinin yaradıcılığı bütün tərəfləri ilə B.Çobanzadənin diqqətini cəlb etmiş və ciddi təhlillər faktına çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, “Türk xalq ədəbiyyatı və onun məktəblərdə yeri”, “Ədəbiyyatın mənşə və təşəkkülü”, “Köprülüzadə Məhəmməd Fuad əski türk ədəbiyyatı haqqında”, “Şəkil və mündəricə”, “Ədəbiyyat bir elmmidir?”, “Ədəbiyyatın tədqiqindəki dövrlər”, “Ədəbiyyat tarixi üsulları”, “Yardımcı elmlər”, “Ədəbiyyat tarixinin dövrlərə ayrılması”, “Ədəbiyyatın tərbiyyəvi əhəmiyyəti və məktəblərdəki yeri” başlıqlı təhlillərində də bu məsələlər özünə yer alır. Bütün bunlar B.Çobanzadənin yaradıcılığında anadilli ədəbiyyatın təşəkkülü problemini aydınlaşdırmağa, eləcə də Ş.İ.Xətəi yaradıcılığına marağı, onun dilinə və ədəbi irsinə olan münasibəti ifadə edir.

İşin elmi nəticələri: B.Çobanzadənin Ş.İ.Xətəi yaradıcılığı haqqında tədqiqat

əsəri anadilli ədəbiyyata konseptual yanaşmanın faktı kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xətəinin sadə, aydın, səlis dillə yazdığı bayatı, gəraylı, qoşma, varsağıları, "Dəhnamə", "Nəsihotnamə" əsərləri öz zənginliyi ilə zaman-zaman ədəbi-nəzəri fikrin marağında olmuşdur. Böyük dilçi alimin müqayisəli təhlilləri bir tərəfdən XVI əsrdəki dil mənzərəsini, mədəni mühiti öyrənmək üçün əhəmiyyət kəsb edirsə, digər istiqamətdə B.Şobanzadənin dilçilik görüşlərini sistemli araşdırmaq baxımından zəngin material verir.

Tətbiq sahələri: XVI Azərbaycan ədəbiyyatı, xalq şeiri ənənəsi, anadilli poeziya, Ş.İ.Xətəi yaradıcılığı, B.Çobanzadə, üslubiyyat, ümumi dilçilik, dil tarixi və s.

Elmi yeniliyi: Ş.İ.Xətəinin yaradıcılığı anadilli poeziyanın inkişaf tarixini, xalq şeirinin ümumi mənzərəsini izləmək üçün əsaslı mənbədir. B.Çobanzadənin XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Ş.İ.Xətəi yaradıcılığına münasibəti və bir tədqiqat əsəri kimi işləməsi onun dilçilik görüşlərini aydınlaşdırmağa əsas verir. Aparılan müqayisəli təhlillər, fonopoetik, morfo-poetik, sintaktik sistemlə bağlı mülahizələri daha aktual yanaşmaları zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
2. Allahmanlı M. Kırım tatar ədəbiyyatı. Bakı, ADPU, 2007.
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, III c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
5. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, V c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007.

6. Dördli, ağrılı qardaşlarımız. (tərtib edən İ.Qasımov). Bakı, Vektor, 2005.
7. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, Elm, 2008.
8. Xətəi Ş.İ. Əsərləri. Bakı, Azər nəşr, 1976.
9. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azər, SSR EA nəşriyyatı, 1963.

РЕЗЮМЕ

Б.Чобанзаде и его произведение «Язык Хатаи и литературное творчество»

Произведение Б.Чобанзаде "Язык Хатаи и литературное творчество" привлекает внимание своим фундаментальным характером, серьезными проблемами и конструктивными подходами. Ученый исследователь здесь не только обращает внимание на проблемы языка, но и направляет внимание для определения специфики художественного творчества. Потому что язык Ш.И.Хатаи дает материал для исследования развития тенденции поэзии родного языка и его панораму в XVI веке. Учитывая все это, Б.Чобанзаде исследовала творчество Хатаи в плоскости языка и литературы, направил сюда интерес научно-теоретической мысли.

SUMMARY

B.Chobanzada and his work on «Khatayi language and literary activities»

B.Chobanzada's work on "Khatayi language and literary activities" draws our attention with its basic nature, serious problems and constructive approaches. Here the researcher pays attention not only to language problems, but also determination of art activity specificity. Because Khatayi language gives a fundamental material to research development tendency of Azerbaijan poetry, its XVI century view. Taking into consideration all these problems, B.Chobanzada studied Khatayi activities on the literature plane and directed interest of scientific and theoretical conception.

NATIQLIK SƏNƏTİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA M.F.AXUNDZADƏNİN ROLU

Nəcibə ORUCOVA,
ADNSU-nun baş müəllimi

Açar sözlər: ahəngdar nitq, rəvan nitq, axıcı nitq, yazılı nitq, nitq mədəniyyəti, avaz, söz, kommunikasiya, dilçilik, dil, üslub

Ключевые слова: ритмичная речь, плавная речь, письменная речь, культура речи, тон, слово, коммуникация, лингвистика, язык, стиль

Key words: harmonious speech, smooth speech, fluent speech, written speech, the culture of speech, tone, the word, the communication, linguistics, the language, the style

M.F.Axundzadə XIX əsr Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrinin çiçəklənmə-sində, mədəniyyətin, ədəbiyyatın, demokratik azadlıqların inkişafında, xalqın maariflənməsində, elmi-ədəbi, fəlsəfi-estetik tənqidin yaranmasında böyük xidmətləri olan görkəmli filosof, yazıçı və natiqdir.

M.F.Axundzadə dünyagörüşü, ədəbi-estetik və fəlsəfi fikirləri xalqımızın XIX əsrin 30-70-ci illərindəki social-siyasi, mədəni-iqtisadi münasibətlərin məhsulu, ictimaiyyətin arzu və istəklərinin əks-sədəsi idi. O, xalqın ən yaxşı irsinə, adət-ənənələrinə, xalq yaradıcılığı qaynaqlarına, Şərq xalqlarının qabaqcıl mədəni irsinə bələd olan, İbn-Sina, Firdovsi, Nizami, Sədi, Rumi, Nəsimi və başqa mütəfəkkir, yazıçı və alimlərdən bəhrələnən filosof, natiq, tənqidçi və yazıçıdır.

XIX yüzilliyin I yarısında rus-tatar məktəblərinin açılması, kitabxana və qiraətxanaların yaradılması, dramaturgiyanın, epik janrın müxtəlif növlərinin, tənqidi realizmin ədəbi-estetik tənqidin əsas metodologiyası kimi meydana çıxması, tarix, fəlsəfə, məntiq, filologiya, təlim-tərbiyə və s. aid elmi əsərlərin yaradılması natiqlik sənətinin, nitq mədəniyyətinin inkişafına öz təsirini

göstərməyə bilməzdi. Ruhani məktəb və mədrəsələrdən fərqli olaraq dünyəvi elmlər tədris edən yeni tipli məktəblər natiqlik mədəniyyətinə, akademik natiqliyə öz müsbət təsirini göstərmiş oldu.

M.F.Axundzadə, A.Bakıxanov, M.Kazım bəy və başqaları dilimizin, təlim sistemimizin, akademik natiqliyimizin tərəqqisinə pedaqoji və maarifə çağırış əsərləri, dərslər və dərslər vəsaitləri ilə yaxından köməklik göstərən şəxsiyyətlər idilər.

M.F.Axundzadə fəlsəfi traktatlarında və digər yazılarında minbər-məscid natiqliyinə qarşı çıxır, onun mürtəce mahiyyətini tənqid və ifşa edirdi. O, "Kəmalüd-dövlənin üçüncü məktubunda" Molla Cabbar Rövşəxinin mərsiyə məclisini, ümumiyyətlə məscid natiqliyinin mahiyyətə puçluğunu ifşa edirdi.

Axund Molla Sadığın vəz məclisini də həm məzmun, həm də forma cəhətdən qüvvətli ümumiləşdirmə ilə tənqid və ifşa edir, məscid natiqliyinin mövhumat və xurafatdan ibarət olduğunu, xalqa avamlıq, cəhalət və nadanlıq aşıladığını faktlarla açıb göstərirdi. O, xalqa müraciətlə natiqlik pafosuyla deyir: "Əgər sən nəşeyi-azadiyyətdən və hüquqi-insaniyyətdən xəbərdar olsaydın, belə übudyyətdən, belə rəzalətə müttəhəmmil olmazdın, kəsb-

elmi talib olub fəramuşxanələr (yəni məktəblər) açardın, məclislər yapardın, vəsaiti-ittifaqı dəryaft edərdin. Sənə ancaq yekcinslik və yekdillik lazımdır ki, revolyusiya edib übudüyyatdan nicat tapasan”.

Mədəniyyət tariximizdə də M.F.Axundzadə ilk materialist estetikanın, elmi realist ədəbi tənqidin təməlini qoymuşdur. Öz bədii yaradıcılığı ilə realist ədəbiyyatın gözəl nümunələrini yaratmış, realist dramaturgiyamızın banisi olmuş, köhnə cəmiyyəti yenisi ilə əvəz etməklə azadlıq mübarizələrinin təbliğ və təşviqində realist ədəbiyyatın əsas vasitələrindən biri olduğunu göstərmişdir.

O, ədəbi tənqid vasitəsilə “nəzm və nəsr, inşa və təsnif”in getdikcə saflaşdığını, nöqsanlardan təmizləndiyini göstərirdi. Tənqidi bədii yaradıcılığın istiqamətləndiricisi adlandırılan natiq-münəqqid yazırdı ki, tənqidin təsirliliyi onun obyektiv və elmi məzmunundan, zərərli ideyalar yayan əsərlərə qarşı qəti və amansız, kəskin və cəsarətli olmasından asılıdır. Beləliklə, M.F.Axundzadə estetik sənətdə, bədii yaradıcılıqda, mədəni nitqdə naturalizm və formalizmin əleyhinə çıxaraq göstərirdi ki, sənət əsəri həyatın fotosuratını verməməli, uydurma və mübaligələrdən ibarət olmamalıdır. O, bədii yaradıcılıqda məzmun gözəlliyini, həyatın təsadüfi hadisələrini, insanların “şit, yersiz” hərəkətlərini deyil, “insanlar arasında ümumi olan hadisələri əslində olduğu kimi” əks etdirməkdə görürdü. Odur ki, Mirzə Ağanın “Sərgüzaştı-Şahqulu Mirzə” pyesi bu tələblərdən uzaq olduğuna görə heç bir zövq vermədiyini üçün onun yandırılmasını tələb edirdi.

M.F.Axundzadə informasiya tutumunu, konkret və yığcamlığı məzmunlu, ifadəli nitqin əsas şərtlərindən sayırdı. Ona

görə də qafiyəpərdazlığı, qeyri-təbii təşbihat ilə vəsf edənləri, saray ayanlarına mübaligəli mədhlər yazanları sənətdən xəbərsiz nadanlar adlandırır. Bununla əlaqədar sarayda mədhlər yazmaqla “Şəmsüş-şüəra” ləqəbi qazanan şair Sürüşü tənqid və ifşa edən Mirzə Fətəli deyirdi: “Şəmsüş-şüəra”nın qəsidəsinin məzmunu başdan-ayağa bozi şeyxi əqaidinə istinad edir. Bu əqaidin doğru və ya yanlış olduğunu təyin etməyi üləməyə həvalə edirik, çünki dini əqaidə qarışmaq bizim vəzifəmiz deyildir. Lakin bunu deyə bilirik ki, bu əqaidə qətiyyəni qəribəlik və yenilik yoxdur. Onları minlərcə dəfə mənşur və mənşur şəkildə başqalar demişlər və yazmışlar. Qəribəliyi və yeniliyi olmayan bir məzmun isə adama qətiyyəni zövq və fərah verə bilməz; xüsusilə şeirdə”.

Xalqımızın mədəni fikir tarixində ilk dəfə nitq mədəniyyətinin nəzəri məsələləri ilə sistemli şəkildə məşğul olan və bu sahədə böyük nailiyyətlər əldə edən məhz görkəmli mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur. Belə ki, o, nitq mədəniyyətimizin, imlamızın, orfoepiyamızın və orfoqrafiyamızın, obrazlı nitqin bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, nitqin müxtəlif normalarının inkişafında mühüm xidmətlər göstərmiş, fəlsəfi, ədəbi-tənqidi, bədii əsərləri ilə məntiqli, obrazlı natiqlik sənəti nümunələri yaratmış, nitq mədəniyyətimizi zənginləşdirmişdir. Onun “Kritika”, “Yek kəlmə”, “Tənqid risaləsi” kimi ədəbi-tənqidi məqalələri eyni zamanda nitq kamilliyi, fəhəhatlı kəlam, yəni nitqin müxtəsər və aydın, hikmətli və aforizm mahiyyətli olması bu sahədə yeni bir konsepsiya şəkildə diqqəti çəkir.

M.F.Axundzadə öz əsərlərində yeni dövrdə nitq mədəniyyətinin inkişafı yol-

unda qarşıda duran konkret vəzifələri müəyyənləşdirir, bu sahədə aşağıdakı tezisləri irəli sürürdü: hər kəsin haqqında olan ləqəbləri bir-iki kəlmədən artıq yazmamalı. Bir mənanı və ya mətləbi sinonim sözlərlə və ya müxtəlif ibarələrlə təkrar etməməli. O, ədəbi dilin hansı istiqamətdə islah edilməsindən bəhs edərkən yazırdı ki, sinonim sözlərlə ifadəni mürəkkəbləşdirmək, mətləbi uzatmaq yersiz, əhəmiyyətsiz haldır, nöqsandır. Yəni eyni məzmun və məfhumu həm ərəb, həm farsca, həm də türkçə işlətmək sinonimliyi nəyə gərəkdir?!

Məktublarda özlərini və müraciət olunanları qayıb şəxs məqamında yazmasınlar. Çünki bu, nitqdə aydınlığın əksinədir.

Nəsr yazılarında qafiyəyə əhəmiyyət verməməli, çünki qafiyə xətinə yazılarda artıq sözlər işlənilir və vacib olmayan mənalara meydana çıxır.

Qəliz söz və ifadələri nitqdə işlətməkdən çəkinməli. Bununla əlaqədar olaraq o, göstərirdi ki, “Tarixi-vəssaf” kitabının müəllifi hökmdarın məclisinə daxil olanda söyləməyə başlayır. Hökmdar məclisdəkilərə müraciət edib deyir ki, bildim dua edir, amma nə dediyini anlamadım.

Nitqdə qeyri-uyğun təşbihlərin, mübaligələrin işlənməsinə yol verməməli.

Yazını danışıq dilindən həddən artıq fərqləndirməməli. Yəni bir neçə mətləbi bir cümlə dairəsində biri digərinin ardınca və qarışıq şəkildə yazmamalı.

M.F.Axundzadə başqa yazılarında da “düzgün yazı üçün qaydalar, xüsusən imla və yazı üsulları göstərdim” – deyərək bu problemlərin həllinə geniş planda toxunub onları nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır. Bütün bunlar, şübhəsiz, istər yazılı, istər şifahi nitqin o dövr üçün çox aktual olan

həllini gözləyən məsələlər idi.

Azərbaycan dilçilik tarixində nitq mədəniyyəti və natiqlik sənətinin dram dili, səhnə danışığı, aktyor nitqi və s. məsələlərindən də ilk dəfə bəhs edən, onları elmi şəkildə araşdıran yəni M.F.Axundzadə olmuşdur. Bu baxımdan, müəllifin “Fəhristi-kitab” məqaləsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun dramlarını ifa edəcək “naqil”ə müraciətə Mirzə Fətəli yazırdı ki, mənim təmsilatımı sayaqı-qədim və mütəarif üzrə oxunaqcaiz deyil, gərəkdir danışıq tərzində oxunaqcaiz deyil, təəccüb yerində mütəəccüb ol, sual yerində sail, xoş yerində xaf ol, qeyz yerində qəiz, çıxırmaq yerində çıxır, ahəstə mükəliməni ahəstə oxu, qocə mükəliməsində qocəməndə söylə və erməni danışığında erməni danışığını müləhizə elə.

O, “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika” əsərində səhnə nitqinə dair çox mühüm və orijinal bir tezis irəli sürür: “Əziz qardaşım Mirzə Ağə, başlıca səhv və dram fənninə bilmərrə uyğun olmayan cəhət budur ki, Hacı Pirqulu Ağə Haşımə deyir: “Qızım Saranı mən özüm alacağam və heç kəsə verməyəcəyəm. Ey vah!.. Heç belə sözləri teatr səhnəsində ata öz qızına deyə bilərmə? Mütələq bu sözləri dəyişdirin”.

Səhnə dili şifahi nitq ilə yazılı nitqin, danışıq dili ilə yazılı nitqin, kitab dilinin sintezindən ibarətdir. Bu baxımdan məsələyə yanaşan mütəfəkkir dramaturq onun komediyalarını fars dilinə tərcümə edəcək şəxslərə məsləhət görürdü ki, həmin əsərləri sözcüliyə, qafiyəpərdazlığa yol vermədən, farsların yazı qaydalarına deyil, danışıq qaydalarına əsasən sadə bir şivə ilə türk dilindən fars dilinə tərcümə etsinlər.

M.F.Axundzadə dramaturgiyasındakı monoloq və dialoqlar mükəmməl və kamil

nitq nümunələridir. Belə nitq, natiqlik həm səciyyəlandırıcı xarakterləri ortaya çıxarır, həm də komik-satirik tarazlığı tənzimləyir, hadisələrin istiqamətini, mahiyyətini müəyyən edən vasitəyə çevrilir.

M.F.Axundzadəyə görə, vətənsəvər "ibarətdir o kimsədən ki, vətən təşəbbüsü üçün... can və malına müzaqiyyə etməyə və öz vətəninin... mənfəəti və azadiyyəti üçün... cəfakəş ola. Bu halat və xasiyyət həmişə qeyrətəmənd şəxslərdə bürüz edir".

M.F.Axundzadənin komediyaları Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin yeni keyfiyyətlər qazanmasında və yeni bir inkişaf mərhələsinə daxil olmasında xüsusi rol oynamışdır. Onun komediyalarında surətlərin nitqi əsasən xalq dili ilə bağlıdır. M.F.Axundzadə xalq dilinin tükənməz və zəngin xəzinəsindən ustalıqla bəhrələnmişdir.

M.F.Axundzadə mükəmməl təhsilə malik olmuş, zəngin xalq yaradıcılığını, aşıq şeiri üslubunda yazılmış Azərbaycan ədəbiyyatını, xüsusən Vəqif və Zakir ədəbi irsini mükəmməl öyrənmiş, aşıq şeiri üslubunda şeirlər yazmış, Azərbaycan nitq mədəniyyətini zənginləşdirməyə xidmət göstərmişdir.

Dramaturqun komediyalarının dili xalq şivə və dialektləri ilə zəngindir. Surətlərin dilində müxtəlif atalar sözləri və məsəllər işlənir ki, bunlar da obrazın dilini, xarakterini, dünyagörüşünü daha da dürüstləşdirir. "Atalar sözü və məsəllər, şifahi xalq ədəbiyyatı janrı, həyatın müxtəlif məsəllərinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, hikmətli sözlərdir. Atalar sözü müdrikliyin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsidir". "Kimyagər" komediyasında Hacı Nuru asan qazanc dalınca qaçan savadsız molla Salmanı tənqid edərkən "Sən ki öz adını dürüst yazmağa qadir deyilsən, nə üçün molla olursan? Kamal ata kürkü

deyil ki, irslə övlada keçsin".

M.F.Axundzadə dram əsərlərində XIX əsr Azərbaycan həyatının bütün ictimai təbəqə və qruplarının tipik nümayəndələrini yaratdığı kimi, onların hamısını özlərinə məxsus bir üslubda danışdırmışdır.

Məlumdur ki, molla İbrahimxəlil dil zəngin və rəngarəngdir. Kimyagər ağıllı, savadlı, eyni zamanda hiyləgər və fırıldaqçıdır. Bütün bu xüsusiyyətləri onun dilində parlaq surətdə öz əksini tapmışdır. Molla İbrahimxəlil müsahibindən, düşdüyü şərait və vəziyyətdən asılı olaraq nitqini, danışq tərzini ustalıqla dəyişdirir, müxtəlif üslublarda danışır. O, bəzən bir ziyalı kimi ədəbi dildə "mən də sizi görməyə çox şaiq idim", bəzən adi danışq dilində "Xeyr, elə deyil, mən söz verməmişəm, milyon üçün sözümlü dəyişməmişəm", bəzən bir ruhani kimyagər kimi "Bu dövleyi tərbiyə itməmiş yetişəndən sonra əzayi-ixsir gərəkdir həzarət-natiyyə vasitəsilə öz təkmilini itməmiş yə-tirsin. Kim-hikmətdən yanılmış butənin içində üç şəəti-nücuminin ərazində xaricdən sair əzayi-əsrariyyə tədricilə məxlux olunmaq imdatı ilə ki, əvvəl bir cismi maye nəzərə gəlir və sonra müncəlid olub yumşaq cismi sabit olur" danışır, fikirlərini bitkin, mürəkkəb cümlələrlə ifadə edir.

M.F.Axundzadə satirik dialoqlardan məharətlə istifadə etmiş və dialoji nitqin gözəl nümunələrini yaratmışdır.

M.F.Axundzadənin ikinci komediyasının mənfə qəhrəmanı Məstəlişahın da nitqi kimyagərin nitqi kimi rəngarəngdir. O da düşdüyü şəraitdən asılı olaraq tez-tez ustalıqla danışq tərzini dəyişir. Dərviş bəzən adi danışq sözləri ilə, bəzən çətin anlaşılan söz və ifadələrlə, bəzən də dərvişlərin jarqonu ilə danışır.

Müəllif onun nitqində dərvişlərə məxsus "cin", "şəyatın", "div", "ifritə", "cadu" kimi sözlər işlədir. Dərviş avam qadınlarla söhbət edəndə tez-tez ərəb-fars sözləri, dini terminlər işlətməklə özünü onlara savadlı, hər şeyə qadir bir adam kimi tanıdır. Məsələn, "Xanım, əgər Şahbaz bəyə əl vursam, lazım olur ki, onun bədəninə bir cin müsəllət edim ki, bu işdən qorxsun, ağılına rəcnə yetişsin, ya azarlasın, ya çolaq olsun", "Bu surətdə gərəkdir divlərə əmr edim ki, Parisi xarab etsinlər ki, Şahbaz bəy dəxi getmək niyyətindən düşsün, yəinki Mərix ulduzuna əmr edim ki, müsyo Jordanın boynunu vursun ki, Şahbaz bəyi aparın olmasın".

Məlumdur ki, M.F.Axundzadə komediyalarında zəngin rəngarəng qadın surətləri silsiləsi yaratmışdır. Bu qadınlar əsərdə tutduqları mövqeyə görə müxtəlif olduqları kimi, surətlərin dilinin səciyyəlandırılmasına görə də bir-birindən fərqlənirlər. Məsələn, "Müsyo Jordan və dərviş Məstəlişah" komediyasında qadınların dilində canı xalq dilinə məxsus sözlər daha çox işlənilir. "İtil cəhənnəmə", "uşağı yerə girsən", "qan-qan olmadı ki", "qız uşağının ağılı olmazmış", "onların havasına yellənib uçursan" və s.

Dramaturqun qadın surətləri ictimai tərkiblərinə görə hərəsi bir təbəqəyə mənsub olduqları üçün danışq tərzləri də müxtəlifdir. Pərzad kəndli qızıdır, bisavaddır. Ona görə o, canlı xalq dilində danışır. Nisə xanım isə nisbətən dövlətli ailəsində anadan olub böyümüşdür. Ona görə də onun dili ədəbi dilə yaxındır, nitqində ərəb-fars sözlərinə rast gəlmək olur. Şərəfnisə dünyagörmüş qadın kimi fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkmir, Şahbaz bəylə, yeri gələndə əri ilə dil-dil ötür. Sözdən yerli-yerində istifadə etməyi

bacarır. Onun dili qızının dilindən daha dolğundur. Gənc Şərəfnisə xanım isə sadə, bəsit dildə danışır.

Dramaturqun komediyalarında gülüş təbii olaraq surətlərin arasında gedən söhbətin məzmunundan doğur. Personajın dili, onun ictimai mahiyyəti, düşdüyü vəziyyətdən asılı olaraq tamaşaçıda ya gülüş, satirik münasibət yaradır, ya da onu satiraya yönəldir. Məsələn, "Müsyo Jordan və Məstəlişah" komediyasındakı dialoqa fikir verək:

"Şahbaz bəy – Şərəfnisə, qadan alım, bilirsən ki, əmidostum bu gün nə tufan elədi? Müsyo Jordanın yanında əminim üstünə çır-çır çığırdı, məni də hədələdi.

"Şərəfnisə xanım – Şahbaz, heç özün etdiyindən xəbərin yoxdur, əmidostunun çığıрмаğı gözüne görürükür.

Şahbaz bəy – Qadan alım, Şərəfnisə, mən özüm nə eləmişəm?

Şərəfnisə xanım – Şahbaz bəy, bu şəkilləri mənə kim gətirdi. Bunları sən gətirib demədin ki, Paris qızlarının, gəlinlərinin şəkilləridir. Gör Parisdə necə gözəl qızlar var. Bu qızlar, gəlinlər tamam üzü açıq məclislərdə oğlanlar ilə bir yerdə oturub, dururlar? Hələ mən bu şəkilləri əmidostuna göstərməmişəm.

Şahbaz bəy – Şərəfnisə, necə uşaq-uşaq danışsən? Bu şəkillər Müsyo Jordanın kitablarının içindəydi. Müsyo Jordan kitablarını açıb baxanda gözü bunlara sataşdı, çıxardı mənə verdi ki, apar adaxlına göstər və de ki, bu il Parisin qızları belə paltar geyirlər. Keçən il ayrı tövr paltarları var idi. Gələndə il bir özgə qayda ilə paltar geyəcəklər. Hər il Parisdə libas geymək sayağı dəyişir. Mən də gətirdim sənə verdim, bundan gələsi nə var?

Şərəfnisə xanım – Bundan gələsi o var ki, sən bu qızların havasına yellənib uçursan, istəyirsən Parisə gedəsən!

Şahbaz bəy – Şərəfnisə, bu nə sözdür, deyirsən, bütün Parisin qızları qurban olsun sənə bir tükünə! Mənim ki sənə təki gözəl yarım var, behişt hüriləri gözümə görükməz, sənsiz mənim bir günüm olmasın!

Şərəfnisə xanım – Bəsdür, allahı seversən, bu bəzaları bizə az gəl. “Sənsiz bir günüm” deyənlər burdan Parisə getməz, sən məni heç sevmirsən”.

Göründüyü kimi, “Müsyö Jordan və dərviş Məstəlişah” komediyasından gətirdiyimiz bu parça lirika və xəlif bir yumorla yoğurulmuşdur. Burada gənc Şahbaz bəyin nitqi lirik, sevgilisinin dialoqları isə yumoristik təsir bağışlayır.

Böyük filosof, yazıçı və natiq M.F.Axundzadə məhz belə bir vətəndaş əqidəli şəxsiyyət olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.F. Komediyaları, povestləri və şeirləri, 1982.
2. ASE, Bakı, cild I, 1976.
3. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti. Bakı, “Maarif”, 1981.
4. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1985.
5. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, Bakı, 1979.
6. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil, Bakı, 1979.
7. Mir Cəlil, P.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı, 1976.
8. Dəmirçizadə Ə. M.F.Axundzadə dil haqqında və M.F.Axundovun dili, Bakı, 1941.
9. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I c., Bakı, 1979.

10. Murtuzayev S., M.F.Axundzadənin komediyalarının dili və üslub xüsusiyyətləri, Bakı, 1962.

РЕЗЮМЕ

Роль М.Ф.Ахундова в развитии искусства публичных выступлений и культуры речи.

В статье мыслителя XIX века М.Ф.Ахундова говорится об истории культуры нашего народа, о систематическом развитии теоретических вопросов культуры речи, о больших достижениях в этой сфере, о роли этой выдающейся личности в совершенствовании развития орфоэпии и орфографии азербайджанского языка.

Уделяется внимание конкретным задачам, определявшимся М.Ф.Ахундовым, для развития культуры речи.

Статья отражает общее представление его многогранной деятельности в области культуры речи.

SUMMARY

The role of M.F.Akhundov in the development of public artspeaking and speech culture.

It is spoken about engagement of famous thinker of XIX century M. F. Axundov in systematic way in theoretical issues of speech in cultural history of our nation, the great successes achieved in this area and the role of this well-known personality in improvement of Azerbaijan language orthoepy, orthography development.

It is payed attention to specific tasks defined by M.A.Akhundov for the development of speech culture.

The article reflects common picture of his multi-featured activity in the area of speech culture.

AQENS VƏ DEZAQENS MƏNALI TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN ƏDƏBİ DİLİMİZDƏ AKTUALLIĞI

Xəyalə HƏMİDOVA,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

Açar sözlər: agens və dezagens təktərkibli cümlələr, qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr, şəxssiz cümlələr, predikativ vahidlər.

Ключевые слова: агенские и дезагенские одночленные предложения, неопределенно-личные предложения, безличные предложения, предикативные единицы.

Key words: agence and desagence one-member sentences, indefinite personal sentences, impersonal sentences, predicative elements.

Həyatda, insanda, təbiətdə, sənətdə olan mənanı, gözəlliyi duymaq və onu dəyərləndirmək bacarığına yiyələnərkən ana dilinin incəliklərinə bələd olmağın misilsiz rolu vardır. Dil insanın dünyagörüşünü zənginləşdirir, mənəvi-estetik inkişafını təmin edir və nitq mədəniyyətini təkmilləşdirir.

Cümlə onu ehtiva edən cümlələr birliyində, mətn mühitində struktur-semantik xüsusiyyətlərini bütünlüklə meydana çıxara bilər. Bildiyimiz kimi, cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və son fikri ifadə edən çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən ünsiyyət vasitəsidir. Görkəmli filosof və dilçilərin aspektindən yanaşsaq, cümlə şifahi və yazılı nitqdə ünsiyyət silahı və fikir mübadiləsi vasitəsidir. Hər bir dilin qayda-qanunları cümlə formasında öz əksini tapır. Cümləni təşkil edən sözlər məna və qrammatik cəhətdən bir-birilə qarşılıqlı vəhdətdə olur. Təsadüfi sözlər yığını cümlə yarada bilməz. Cümlədə olan bütün sözlər müəyyən semantik yük daşıyır.

Dilin daxili qayda-qanunları dedikdə, cümlədə ifadə olunan modal münasibət, xəbərdə özünü göstərən predikativlik əlamətləri və şifahi nitqdə dilin özünə-məxsus səciyyəvi intonasiya xüsusiyyətləri ifadə oluna bilər. [4, s. 285] Semantik komponentlər də belə xüsusiyyətlərin təzahürü kimi meydana çıxır.

Hələ lap qədimdən hər bir mədəniyyətin öz çərçivəsinə uyğun olaraq çoxsaylı spesifik semantik komponentləri mövcud olmuşdur. Məhz bu komponentlər insanın mənəvi həyatına, dünyəvi təbiətinə görə müxtəlif qruplara bölünə bilər.

Semantik komponentlər cümlənin semantik strukturunun məna elementləridir. Onlar bu və ya digər leksik və sintaktik semantikanın qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində meydana çıxır, bu və ya digər real həqiqətə olan münasibəti ifadə edir.

Sadə cümlə tərkib etibarilə iki baş üzvlərin – mübtədə və xəbərin birliyi əsasında qurulur. Lakin bəzən baş üzvlərdən biri iştirak etmir və sadə cümlə baş üzvlərdən biri əsasında formalaşır. Odur ki, cümlənin qrammatik əsasını təşkil edən tərkibə görə sadə cümlə iki növə ayrılır:

Cüttərkibli cümlələr;
Təktərkibli cümlələr.

Bu bölgü sadə cümlənin əsas bölgüsüdür: sadə cümlə ya cüttərkibli, ya da təktərkibli olur. Cüttərkibli cümlələr asanlıqla subyekt və predikata, mübtədə və xəbərə, “ məlum olan”a və “yeni”yə

ayrılır. Üzvlənməyən cümlələrdə bunların heç birini ayırmaq mümkün deyil. Üzvlənməyən cümlələrdə fikir predmeti və onun modal vasitəsi mətnə, situasiyaya əsasən müəyyənləşir. Təktərkibli cümlələrdə yalnız predikat sözlə ifadə olunur. Subyekt və ümumən fikir predmetini mətnə, mətnin əvvəlki və ya sonrakı cümlələrinə əsasən, həm də çox zaman ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə təsvir etmək mümkün olur.

Danışanın öz fikrini üzvlənən (cüttərkibli və təktərkibli) və ya üzvlənməyən cümlələrlə ifadə etməsi onun öz istəyindən, söz ehtiyatından, təfəkkür tərzindən, hadisəyə emosional tərəfdən yanaşmasından və düşünyə nitq mühitindən asılıdır.

Aqens bu semantik komponentlərdən biri hesab olunur. "Aqens" termini vəziyyətin təşəbbüskarı, canlı iştirakçısı hesab olunur. Müvafiq hərəkəti bilavasitə icra edir və bu hərəkətin "enerji mənbəyinə" çevrilir. Aqens subyektin növlərindən biridir. M.Z.Zakiyev qeyd edirdi ki, işin icrası ilə uyğunluq təşkil edən subyekt aktiv subyekt adlanır [2, s. 188]. Beləliklə, aktiv subyekt aqenslə uyğunluq təşkil edir və əksər cümlə növlərində iştirak edir. Lakin elə təktərkibli cümlələr var ki, onlarda mətnin məzmunundan şəxsi, işin icraçısını anlamaq mümkün olur. Artıq məlum olduğu kimi, predikativliyi bir üzvlə ifadə olunan cümlələr təkkomponentli və ya təktərkibli cümlələr adlanır. Bu təktərkibli cümlələr arasında feillə ifadə olunan növlər daha geniş yer tutur. Əsas üzvlə xəbərin indiki, gələcək və ya keçmiş zamanında, feilin üçüncü şəxsin cəmində ifadə olunan təktərkibli cümlələrdə heç bir konkret iş görəni təsəvvürə belə gətirmək mümkün

olmur. Aqens (icraçı şəxs) belə cümlələrdə məlumdur. Feilin sonunda işləyən cəmi şəkilçisi göstərir ki, aqens bir nəfərdən çox şəxsdir. Belə təkkomponentli cümlələri qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr adlandırmaq qəbul olunmuşdur. İndiki zamanda ikinci şəxsin təkində xəbər formasında olan feil təktərkibli cümlələrin əsas üzvlə olanda, aqens kollektiv şəkildə başa düşülür, yəni bu şəxslər-mən, sən, o, biz, siz – hər birimiz ola bilərik. Məsələn: bu çətinlikdə az qalırsan başını itirərsən. Bu təkkomponentli cümlələr qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdir. Aqens kollektiv olaraq başa düşüldükdə birinci şəxsin cəmi və ikinci şəxsin təkində olan feil təktərkibli cümlənin əsas üzvlə funksiyasında işləyə bilər. Məsələn: Birca oraya getməyin, hər yer qarışıqlıqdır. Dəli şeytan deyir, buna layiq olduğu yeri göstər. Belələrini gördükdə özünün düşünyə vəziyyətə şükr edirsən. Günah sənə yox, səni bu vəziyyətə təhrik edəndədir. Belə yerdə deyirlər ki, adımı sənə qoyum, səni yana-yana qoyum. Yıxılanda səni bir az da mənən yıxırlar. Dar günündə sənin dost bildiyin insanları yanında görməzsən. Kimsəsiz bir adada yalnızlığın vurduğu zərbə sənin yaxınlarından gördüklərinin yanında sifirə bərabərdir. Bu krizisdə ən yaxşısı onun fəsadları barədə düşünməməkdir. Günəşin parlaq şəfəqləri altında onun qığılcımlarını görə bilməzsən.

Maq/mək + olar, olmaz quruluşuna malik olan feil təktərkibli cümlənin əsas üzvlə olarkən, hər bir şəxs tərəfindən icra oluna biləcək hərəkətlər haqqında məlumat verir. Məsələn: Bugün onu görmək olar. Bu mənada malı, məli+ mümkündür, mümkün deyil ifadələri də işlənir. Məsələn: Bunu demək olmaz.

Şəxssiz cümlələr, məlum olduğu kimi, mübtədasi olmayan, kontekstdən təsəvvürə gətirilə bilməyən cümlələrdir və xəbər formasında mövcud olur. Bu cümlələrdə məchul şəxs kimi aqens yön- lük halda olan vasitəli tamamlıqla ifadə oluna bilər.

Təktərkibli cümlələrin əsas üzvlə təbiət hadisələrini və müxtəlif fiziki və psixoloji vəziyyətləri göstərən feillərlə də ifadə oluna bilər. Məsələn: düşünür- daşınır, bir şeylər etməyə çalışır. Öz növbəsində tarixi-müqayisəli təhlil baxımından bu cümlələr ikikomponentli konstruksiyalar effekti verir. Buna görə də, başa düşürük ki, cümlədə söhbət şəxsdən, hərəkəti icra edəndən gedir.

Təkkomponentli cümlənin baş üzvlə funksiyasında çıxış edən üçüncü şəxsin təkində məchul növdə olan təsirsiz feillər insanın istəyindən asılı olmayan hərəkət və vəziyyəti ifadə edir. Bu növ baş üzvlə ifadə olunan hərəkət həmişə birinci şəxsə aid olur. Məsələn: Sənə çox deyilib. Aydın ki, aqens birinci şəxsədir. Lakin cümlədə bu iş icraçısını göstərmək və ya oxucuya ötürmək qeyri-mümkündür. Əsas üzvlə məsdərlə ifadə olunduğu cümlələrdə aqens ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunur. Məsələn: Vəkillik onamı qalmışdı? İş görən şəxs yalnız birinci şəxsə aid olduqda konkret və məlum olur. Məsələn: Bütün bombaları yağdıraydıq bu namərdlərin başına. Bu cümlədə aqens –biz əvəzliyidir. Əgər mümkün olsaydı, biz bu sözü işlədə bilərdik.

Dezaqens məna "işgörmə-hərəkət" münasibətləri mövcud olmayan konstruksiyalar vasitəsilə ifadə olunur. Dezaqens məna daha çox təktərkibli adlıq cümlələr üçün səciyyəvidir. Məsələn: Sən, mən, bir də xatirələr. Həmin küçə, həmin şəhər.

Müəlliflər dezaqens mənalı təktərkibli adlıq cümlələri "şəxssiz-subyekt" və "şəxslə-subyekt" olmaqla iki əsas növə bölürlər. "Şəxssiz-subyekt" cümlələrdə aşağıdakı məlumatlar verilir:

- Konkret bir şəxsə mənsub olmayan varlıq haqqında;
- İşgörmə, icraçı şəxslərdən tamamilə təcrid olunmuş vəziyyətlər və hadisələr haqqında;
- əşyanın mövcudluğu haqqında (şəxslə və şəxssiz);
- bilavasitə dərk olunan, mövcud anda məlum olan əşyalar haqqında.

Birinci qrupa aid bütün cümlələr dezaqens olur, onlarda sadəcə ətraf vasitələrin vəziyyəti, kortəbii baş verən hadisələr, zamanın müəyyən anı və ya müddət haqqında məlumat verilir. Belə cümlələrdə hərəkət ifadə olunmur. Nəticə etibarilə burada subyekt-aqens münasibəti mövcud olmur. Məsələn: Sakit, ulduzlu gecə, xəfif meh. Bu cümlələrin hissələri şəxssiz-subyektsiz cümlələrlə sinonimlik təşkil edir.

Şəxslə-subyekt cümlələr aşağıdakı vəziyyətlər haqqında məlumat verir:

- subyektin hərəkəti, mövcudluğu, prosessual vəziyyəti haqqında;
- subyektin daxili-emosional və ya intellektual vəziyyəti haqqında;
- subyektin fiziki və ya xarici vəziyyəti haqqında;
- subyektin xüsusiyyətləri və keyfiyyət göstəriciləri haqqında;
- subyektin əvvəlcədən məlum olan psixoloji vəziyyəti haqqında;
- mənsubiyyət haqqında;
- subyektin sinxronlaşdırılmış hərəkət və ya vəziyyətlə ifadə olunan məkan və ya şəxsə münasibəti;
- subyektin müəyyən münasibəti,

qiymətləndirməni dərk etməsi haqqında;

- obyektlə birbaşa və xüsusilə əlaqədə olan hərəkətlər haqqında;
- subyektin mövcud vəziyyəti qiymətləndirməsi haqqında.

Dezaqens "şaxsli-subyekt" cümlələrin semantik strukturunda subyekt aşağıdakı işlənmə xüsusiyyətlərinə malik olur:

- subyekt-daxili vəziyyət;
- subyekt-keyfiyyətə görə qiymətləndirmə;
- subyekt-situativ vəziyyət;
- subyekt-sahiblənmə, obyektə yiyələnmə.

Bu cümlələrin əksəriyyəti transformasiya olunarkən cümlələrə çevrilir. Hərəkət ifadə olunan cümlələr isə dezaqens cümlələr hesab edilmir. Çünki, əgər cümlədə hərəkət-prosessual vəziyyət varsa, o zaman həmin vəziyyəti icra edən şəxs də mövcuddur. Bəzi şəxssiz cümlələr də dezaqens ola bilər. İlk növbədə bunlar tamamilə şəxssiz predikativ vahidlərdir. Onlar semantikanı- təbiətin dəyişən vəziyyəti ilə, gündüz və gecənin yerdəyişməsi, temperatur, atmosfer, meteoroloji mövcudluqla ifadə edirlər. Otaqda sakitlik idi. Bu cümlələrdə əsas üzvlər şəxssiz feillər iştirak edir. Şəxssiz dezaqens cümlələr mütləq olaraq genişləndirmə tələb etmir və ona görə də çox zaman belə cümlələr müxtəlif cümlə şəklində ifadə olunur.

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, tərkibli cümlə funksiyasında iştirak edən agens və dezagens mənalı cümlələr konkret varlığın mövcudluğu, onun prosesual vəziyyəti, xarici görünüşü və daxili vəziyyəti,

həmçinin onun emosional vəziyyəti barədə oxucuya çatdırılmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Elmi texniki tədqiqat və yenilik baxımından belə mənalı cümlələr hələ tam araşdırılmamışdır və bu nöqteyi-nəzərdən problemin analitik baxımından təhlil olunması zərurəti yaranır.

ƏDƏBİYYAT

1. Leech G. "Principle of Pragmatics". Essex: A Longman 1983.
2. Zakiev M.Z. Kazan, 1992, "Sintaksis".
3. Musayev O., "İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində söz sırası.", Bakı, Azərtdrisnəşr, 1960.
4. Paşayev Q. "Müasir Azərbaycan dili", Leningrad 1971.
5. Radford A. "Syntax", Cambridge, 1999.
6. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.
7. Синтаксис. М; Наука 1987.

SUMMARY

The relevance of agence and desagence sentences in literary language

This author has investigated semantico-syntactic structure, its main peculiarities, their influential mechanisms of agence and desagence sentences to literary language, additionally, their important and crucial role, due to literary language is proved by the different types of samples.

РЕЗЮМЕ

Актуальность агенных и дезагенных предложений в литературном языке

Автор в статье рассматривает семантико-синтаксическую структуру, и основные особенности агенных и дезагенных предложений, их механизмы влияния на литературную речь, а также доказано с помощью различных примеров их незаменимое значение в обогащении нашего литературного языка.

ORDUBAD DİALEKTİNİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zülfiyyə İSMAYIL,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

AMEA Naxçıvan Bölməsinin böyük elmi işçisi

Açar sözlər: Ordubad dialekti, sintaktik, ədəbi dil.

Ключевые слова: Ордубадский диалект, синтаксические, литературный язык.

Keywords: Ordubad dialect, syntactic, literary language

Azərbaycanda dilçiliyin sintaksis bəlməsi aparılan çoxsaylı elmi-tədqiqatlar nəticəsində artıq kifayət qədər mükəmməlləşmişdir. Bununla əlaqədar akademik Kamal Abdullayev qeyd edir ki, "...sintaksis elminin inkişafı boyu müəyyən əhəmələr formalaşmışdır, bu əhəmələrə görə Azərbaycan sintaksislərini yaxın və xarici türkologiyada tutduqları mövqelərinə görə yaxşı tanıyırlar" (1, s. 6). Doğrudan da, XX əsrin axıncı onillikləri Azərbaycan dilçiliyində sintaksis sahəsində nailiyyətlərlə səciyyələnir. O 40-cı illərin sonundan başlayaraq, xüsusilə 1960-1970-ci illərdə, Azərbaycan dilinin sintaksisinin ayrı-ayrı sahələrinin tədqiqi, mövcud təsnifata münasibət, sintaktik vahidlərin incə nüanslarının üzə çıxarılması və başqa məsələlər N.Z.Hacıyevanın, Ə.Abdullayevin, Z.Tağızadənin, H.Bayramovun, Y.Seyidovun, H.Mirzəzadənin M.Cəfərzadənin və başqalarının işlərində öz əksini tapmışdır. 1970-1980-ci illərdən sonra Q.Kazımovun, K.Abdullanın, Ə.Cavadovun, M.Adilovun, F.Ağayevin, N.Abdullayevin və digərlərinin elmi işləri sintaktik yarusun təsnifat quruluşundan kənar qalan bir sıra vacib hadisələrin təhlilinə həsr olunmuşdur. Təbii ki bu hadisələr nitq fəaliyyətinin, kommunikativ ünsiyyətin bütün sahə-

lərini, bütün pillələrini əhatə edir. Akademik M.Şirəliyev konkret olaraq Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sintaksis məsələlərinin qanunauyğunluqları (8) ilə bağlı tədqiqat apararaq alimlərdən biri olmuş, Azərbaycan ədəbi dili ilə dialekt və şivələrdə sintaksisin praktik sintaktik təsviri ilə ədəbi dil arasındakı fərqli xüsusiyyətləri araşdırmış, gəlinən elmi nəticələri elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdıraraq nəzəri problemlər ortaya qoymuşdur.

Fikrimizə, Azərbaycan dilinin Ordubad dialekti də sintaktik xüsusiyyətləri baxımından kifayət qədər zəngin dil faktlarını özündə mühafizə edən ən qədim yaşayış məskənlərimizdən biridir. Müasir Azərbaycan dilinin müəyyən ərazi ilə hədudlanmış yerli dialekt və şivə ilə bağlı olan budağı da mövcuddur. Belə ki, hər bir şəhərin, rayonun danışıq dili, dialekti olduğu kimi, Ordubad rayonunun da öz dialekt və şivələri vardır. Dialekt sözü yunanca "danışıq, ləhcə, şivə" (9, s. 12), "xalqın bu və ya digər ərazidə yaşayan müəyyən hissəsinin dili" (10, s. 45) deməkdir. Ümumiyyətlə, dialekt anlayışı dilçilik baxımından ədəbi dildən fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən, canlı xalq danışıq dilidir.

Məlumdur ki, alimlərimiz Azərbaycan

cən dialektlərini 4 qrupa ayırırlar: Şərq (Bakı, Şamaxı, Quba dialektləri, Muğan və Lənkəran qrupu şivələri), qərb (Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri, ayrım şivəsi), şimal (Şəki dialekti, Zaqatala-Qax və Dağıstan ərazisindəki Azərbaycan şivələri), cənub (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri, İravan şivəsi) (8). Göründüyü kimi, Ordubad dialekti cənub qrupuna aiddir və ədəbi dildən fərqlənir.

"Ədəbi dil seçmə və əvəzləmə əməliyyatı aparmaqla normaya salınmış dildir" (6, s. 37). Onun normalarını bilmək və ona riayət etmək hər bir mədəni insan üçün zəruridir. Dialekt isə müxtəlif rayon və şəhərlərin danışığıdır. Ordubad dialekti həm leksik, fonetik, həm də sintaktik xüsusiyyətlərinə görə başqa qrup dialektlərindən – şərq, qərb, şimal qrupundan fərqlənir. Hətta nəinki başqa qrup dialektlərindən, eləcə də aid olduğu cənub qrupu dialektlərindən də fərqlənir.

Ordubad dialektinin sintaktik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Sadə cümlələrdə mübtədanın, əsasən, iştirak etməməsi nəzərə çarpır. Bu kimi cümlələrdə xəbərdəki şəxs sonluğu mübtədanın hansı şəxsdən ibarət olduğunu asanlıqla bildirir. Deməli, buradan aydın olur ki, bu cümlələrin mübtədası hər hansı bir şəxs əvəzliyindən ibarətdir. Məhz buna görə də onun cümlədə iştirak etməməsi məzmunca heç bir pozğunluq əmələ gətirmir. Ordubad dialektində mübtədası buraxılmış cümlələr mübtədası meydana olan cümlələrə nisbətən daha çox işlənir. Məsələn: Köşəyi atarız çölə (Kotam); Küçədə uşaqların qovulaşdırıx (Vələver); Dəstərxanı tez yığırdırdım

(Vələver); Çörəyimizi yeyib uşaqların öynəməyə getdix (Vənənd); Sabax gəlin gətirməyə gedix (Dırnıs); Niyə biza gəlmişən ki? (Dəstə); Köldən kəkəx yığmağa getdix (Əylis); Sizə qonax gələcəx (Ordubad); Ay bala, güğələri bəxkadan qov! (Əylis);

Bu heç də onu göstərmir ki, Ordubad dialektində şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədali cümlələr yoxdur. Belə cümlələr az-az işlənir, yəni nisbətən azdır. Məsələn: Unnar hər gün biza gəllər (Disər); O, məşinin təkarələrini saldı (Kotam); Biz görəx sizə də gələx (Əndəmic); Mən hər gün sən görəm (Disər); Siz biza gələrsüz (Üstüpü); Sən niyə belə qanımı qoyetdin ki? (Dəstə); Siz nə vaxt çörəx bişirərsüz? (Üstüpü);

2. Bütün dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Ordubad dialektində də sintaktik xüsusiyyətlərdən biri vasitəsiz nitqin vasitəli nitqə nisbətən daha çox inkişaf etməsidir. Vasitəsiz nitqdə müəllifin sözü, yəni danışana aid olan hissə, əsasən, mübtədə və xəbərdən ibarət olur, bu hissədə cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri işlənmişdir. Məsələn: Koroğlu dedi: "Qoyun üç gün keşsin xəbər çıxmasa, dallarınca gedərix" (Vələver); Eldar dedi: "Siz ölmüysüz, Valeh qabağa düşəndə mən dedim, dəy bizim işimiz bitdi" (Vənənd); Mən deyirdim: "Kaş birçə tez qocalardıx, bu adamlar da bizdən əl çəkərdi" (Xanağa); Qız dedi: "İti görüm, qurdu görüm, Gülbəlanı görmüyüm" (Dizə);

Ordubad dialektində vasitəsiz nitqdə müəllifin sözünün yalnız xəbərdən ibarət olması da geniş yayılmışdır. Məsələn: "Sən mənimnən başarammassan, otur öz yerində" (Nüsnüs); "Sən qoxma, mə heş kim batammaz" (Kotam); "Sən niyə belə

fikiy eyiyən ki" (Dəstə); "Aya, qağa, qoyunnarı bəri qaytar e" (Qoruxlar); "Hanı bizdə sizinki kimi hülü?" (Aza); "Əğaca çıxmayın, yıxılırsuz" (Üstüpü);

3. Ordubad dialektinin sintaktik xüsusiyyətlərindən biri də bundan ibarətdir ki, burada təyini söz birləşmələrinin hər üç növünə istənilən qədər rast gəlmək mümkündür.

Bildiyimiz kimi, birinci növ təyini söz birləşmələri heç bir şəkilçinin iştirakı olmadan yaranır. Birləşmənin hər iki tərəfi isimlə ifadə edildiyi kimi, ikinci tərəfi isim, birinci tərəfi sifət, say və işarə əvəzliyindən də ibarət ola bilər. Ordubad dialektində birinci növ təyini söz birləşmələrinin bütün bu növlərinə təsadüf edilir:

a) Hər iki tərəfi isimdən ibarət olanlar: Poşt Həsən camata çatacaq mətubları payladı (Vənənd); daş əv kərpic əvdən yaxşıdır (Aza); Hammı həyətdənə dəmir qapı saldırır (Dırnıs);

b) Birinci tərəfi (təyin) sifət, ikinci tərəfi (təyidlənən) isimdən ibarət olanlar: Dadlı bulamac bişirərix, şirin hövle bişirərix (Nüsnüs); Mən əxşam mərxəli söhbət əliyəcəm (Vənənd); Ları xoruz döyüşkən olur (Kotam); Bizdə dadlı meyvələy oluy e (Dəstə); Bu qədəy geniş yey sənə daylıx eliy ki? Gəl otuy buyda (Dəstə) və s.

c) Birinci tərəfi (təyin) say, ikinci tərəfi (təyidlənən) isimdən ibarət olanlar: Biz dünən üç tay un aldix (Vələver); Un beşaçılan alıb yeddiləvində patdatdix (Ordubad); Küçəyə xeyli yşəx toplaşmışdı (Vələver) və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələri müəyyən morfoloji əlamətin köməyi ilə əmələ gəlir. Bu birləşmələrdə birinci tərəf şəkilçisiz, ikinci tərəf mənsubiyyət

şəkilçilərini qəbul edərək işlənir. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi isimlə ifadə edilir. Məsələn: Sən hər gün maş şovrası bişirirsən? (Nüsnüs); Ərmud ağacı bizim həyətdə çox olur (Üstüpü); Vətən torpağı hammı üçün əzizdir (Disər); -Penir bolonun şərovu yerə tökülürdü (Dizə); Qada, niyə biza inəx südü gətirməduz? (Üstüpü);

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri hər iki tərəfində şəkilçinin iştirakı ilə yaranır. Birinci tərəf ziyəlik hal şəkilçili, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Bu birləşmələr hər iki tərəfi bütün nitq hissələrindən ibarət ola bilər:

a) Hər iki tərəfi isimdən ibarət olanlar: Qalxozun sədri xeyli dolanıb getdi (Dizə); Pəncərəni şüsesi az qardı ki, sınıb yerə tökülsün (Vənənd); Kitabın cilidi cınlmışdı (Düyülün); Unveristetin labarantı bizim qonşumuzuydu, sora başqa yerə köçüb (Aza).

b) Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi saydan ibarət olanlar: Uşaqlar ikisi də bizim qohumdu (Disər); Şagiddərdən üçü əla qiymət almışdı (Vələver); Məhtəbimizdən məllimlərdən beşi bu il ali məhtəbi qurtarıb (Vənənd); Qonşumuzun biyi həqqında danışməx istiyəm (Dəstə); Tələbələn unu imtannan kəsildi (Unus); Uşaqlardan beşi dedi ki, sabax sizə gələcəyix (Ordubad) və s.

c) Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi əvəzləndən ibarət olanlar: Şagirddən hamısı dərəcə gəlmişdi (Disər); Məllilən bəzisi iclasa qalmamışdı (Vənənd); Adamnan kimisi urdaydı, kimisi yox (Əndəmic); Kitabın bəziləri təmtəzəydi (Vələver).

d) Birinci tərəfi əvəzlilik, ikinci tərəfi isimdən ibarət olanlar: Məm hüşüm dağılıb də, bilmiyəm ki neyniyəm

(Dastə); Un yaşı mən deyim həşdədi keçər (Nüsnüs); Sənin paltarın mənim paltarımın eynidi da (Aza);

Ordubad dialektində birinci, ikinci, üçüncü növ təyini söz birləşmələrindən başqa mürəkkəb təyini söz birləşmələrinə də tez-tez rast gəlinir. Kələm yarpağının dolması, mäv yarpağının dolmasından dadlı olur (Nüsnüs); Çinar ağacının yarpağı enni olur (Üstüpü); Cəmat klubun qəpəsinin ağzına yığışmışdı (Xanağa); Altıncı sinfin divar qəzetinin redaktoru məhdəbimizəni əlaçə şagirdidir (Vələver); Hindikqa yumurtasının sarısı ağından faydalıdır (Vənənd) və s.

4. Ordubad dialektinin sintaktik xüsusiyyətlərindən biri də mübtədanın substantivləşən feili sifətlə ifadə olunmasıdır. Məsələn: Ordubadda oxuyannar qutarışblar (Nüsnüs); Qonax gələnnər üş-dört nəfəriydi (Diza); Əsgər gedənnər geri qayıdırdı (Qoruxlar); Nöbiyə durannar yavaş-yavaş azalırdı (Vənənd); İclasda danışannar kırıxdı (Ağrı); Qalib gələnlər sevinşirdilər (Pəzməri) və s.

Beləliklə, Ordubad dialektinin sintaktik xüsusiyyətlərindən görünür ki, bu xüsusiyyətlər bütün dialekt və şivələrimizdən əsaslı surətdə fərqlənir. Yalnız dialekt və şivələrdən deyil, ədəbi dildən də fərqlənir. Belə ki ədəbi dildə cümlədəki sözlərin sırası heç vaxt pozulmur. Amma Ordubad dialektində sıra çox zaman pozulur. Məsələn: xəbər mübtədanı əvvəl gəlir: Bülürəm mən bulların fırlıdaxların (Ordubad); Gördüm mən fitnəkar adamların əxirət günün (Əndəmic); Oxuduq da, biz qazetdə yazılannarı (Vənənd); Düşdük yığışə, xəsdələnməsək yaxşadı (Vələver); Getməlisən e, sabax irayona sən (Dimus)

İstər ədəbi dildə, istərsə də Ordubad dialektində sintaktik əlaqələr vasitəsilə söz birləşmələri və cümlələr arasında həm bərabərlik, həm də biri digərindən asılı olan sözlər yaranır. Bu sözlər müxtəlif dialektlərdə müxtəlif cür səslənsələr də, yəni formaca müxtəlif ol-salar da, məzmunca eyni mahiyyət daşıyır. Cümləyə heç bir xələl gətirmir. Deməli, dialektlərdə müəyyən əşya, hadisə və anlayışları bildirən əl dəqiq söz və ifadələr var ki, ədəbi dilin zənginləşdirilməsində onlardan mütləq istifadə olunmalıdır. Yazıçılar surətlərin danışmalarını fərdiləşdirmək məqsədilə dialektlərdən bol-bol istifadə edirlər. Dialektlərin öyrənilməsi çox zəruridir. Dilimizin tarixi inkişafını müəyyənləşdir-mək çətindir. Belə ki, tədricən dilimizdən çıxmış bir sıra qədim söz və qrammatik formaların izləri dialektlərdə qorunub saxlanmışdır. Buna görə də dialektlərə etinasız münasibət bəsləmək olmaz. Onlar sintaktik əlaqələrdə, təyini söz birləşmələrində, tabeli mürəkkəb cümlə-lərdə, əlavələrdə və müasir Azərbaycan dilinin başqa sahələrində də müsbət rol oynayırlar.

Son olaraq qeyd edək ki, dil tarixin güzgüsüdür və özündə xalqın taleyində baş vermiş neçə min illik hadisələri əks etdirir. Əlbəttə, Azərbaycan dili dialekt və şivələri tarixçiləri və linqvistləri maraqlandıran tarixi və linqvistik baxımdan mübahisəli məsələlərin həllin-də qiymətli bir xəzinədir. Dialekto-loqların vəzifəsi dialekt və şivələrdə gizli qalmış məqamları aşkarlamaq və dərinədən tədqiq etməkdir. Əgər nəzərə alsaq ki, dialekt və şivə leksikasının 70%-i türk mənşəlidir, onların nə qədər

əhəmiyyət kəsb etdiyi aydın olar. Düşünürük ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin etnolingvistik, həmçinin morfoloji və sintaktik analizi mübahisəli olan bir çox tarixi məsələlərə aydınlıq gətirir. Qeyd edildiyi kimi, dialektlər başqa dillərin təsirinə daha az məruz qalır. Bu baxımdan dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə aid söz və terminləri günümüzdə qədər gətirib çıxarmış dialekt və şivələrimizin lüğət fondu canlı və etibarlı mənbə kimi çıxış edir. Dialekt və şivələrin sintaktik xüsusiyyətlərinin təhlili dilçiliyimiz qarşısında duran əhəmiyyətli məsələlərdən biridir və bu sahədə tədqiqatların aparılması zərurəti mövzunun aktuallığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K., Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-innovation, 2016.
2. Abdullayev Ə. Y., Seyidov, A. Həsənov., Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1972.
3. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967.
4. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monografik tədqiqinə aid program. (Tartib edənlər: M. Şirəliyev, K. Ramazanov və R. Rüstəmov). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1956.
5. Hüseyinov A. Azərbaycan dialektologiyası (dərs vəsaiti). Bakı, API-nin nəşri, 1979.
6. İbrahimov B., Naxçıvan şivələri qrupu-mun leksik xüsusiyyətləri. Bakı, Lenin adına API-nin nəşriyyatı, 1960.

7. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962.
8. Şirəliyev M., Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967.
9. Şirəliyev M., Bakı dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1957.
10. Vəliyev A. H., Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. Bakı, ADU, 1960.

РЕЗЮМЕ

Синтаксические особенности ордубадские диалектные

В статье о природе синтаксической диалектной Ордубада. Таким образом, кажется, что Ордубадские диалектные синтаксические особенности, эти особенности существенно отличаются. Просто диалект а не литературный язык также различаются. Таким образом, никогда не нарушал порядок слов в предложении литературного языка. Но диалект Ордубада часто нарушается. Следует отметить, что некоторые диалекты предметы, события и понятия, которые являются точные слова и фразы, которые вы можете использовать их, чтобы обогатить литературный язык.

SUMMARY

That ordubad dialect syntactic features

The article is about the nature of syntactic dialect Ordubad. Thus, it seems that Ordubad dialect syntactic features, these features are fundamentally different from the dialect. Just dialect not a literary language also differ. So, never violated the order of words in the literary language sentence. But the dialect of Ordubad often violated. It should be noted that certain dialects items, events and concepts that are the exact words and phrases that you can use them to enrich the literary language

MOLLA PƏNAH VAQIF QOŞMALARINDA MƏCƏZLAR

Sultan SEYİDOVA,
BDU-nun dosenti

Açar sözlər: məcaz, epitet, təşbeh, istiarə – metafora.
Ключевые слова: мпон, эпитет, сравнение, метафора.
Keywords: trope, epithet, simile, metaphor.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutan müqəddir sənətkarlarımızdan biri də Molla Pənah Vaqifdir. Xalq – aşiq şeirinin klassik ədəbiyyat üzərində qələbəsinə nümayiş etdirən Vaqif poeziyası həm mənə-məzmun gözəlliyi, həm də forma əlvanlığı ilə diqqəti çəkir. Əsrlərin sınağından çıxıb dövrümüzdə qədər gəlmiş qoşma və təcnisləri, eləcə də klassik ədəbiyyat janrlarında yaratdığı əsərləri ilə dünyanın sevinc və kədərini, nikbinliyi və mənəvi duyğularının seyrkarlıq qüdrəti ilə əks etdirən bu şair ədəbiyyatımıza güclü bir demokratiklik və xalqilik gətirmiş, yeni ədəbi məktəbin əsasını qoymuşdur. El arasında öz bilik, bacarıq və istedadı ilə məşhur olan xalq şairi “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” zərbi-məsələsinə ölməzlik qazandırmış, onun şeirləri dillər əzbəri olmuş, ürəkləri fəth etmişdir. Bu şeirlərdə insan qəlbinin ən ali duyğusu olan məhəbbət, xarici görünüşü və daxili aləminin zənginliyi ilə hamını heyran edən Azərbaycan gözəlləri tərənnüm olunur. Həyata, dünyaya ehtiraslı pərəstiş bu şeirlərin şah damarıdır. Vaqif yaradıcılığının sənətkarlıq qüdrəti ondadır ki, o, sözün məcazi qüvvəsindən məharətlə istifadə etməyi bacarır, “məcazi danışır, məcazi gülür”. Vaqif yaradıcılığının bu cəhətinə yüksək qiymət verən H.Araslı yazır: “Vaqif yüksək zövq, incə hisslər, dərin və nikbin duyğular şairidir. Onun yaradıcılığında məhəbbət lirikası əsas yer tutur. Klassik şeirimizin əsas mövzusu olan

gözəllik şairin lirik qoşmalarında yeni bir mənə, yeni bir tərəvət kəsb edir. Aşiq şeirimizdən gələn yüksək dünyəvilik Vaqif lirikasında istiqamətverici rol oynayır” (8, 7). Şair, verilən bu qiymətə Azərbaycan şeirinin bədii qüdrəti və onun potensial gücündən istifadə yolu ilə, sözün magik qüvvəsinə söykənməklə, məcazi düşünməklə, məcazi danışmaqla layiq görülmüşdür.

Bədii yaradıcılıqda məcazlardan məharətlə istifadə etmək hər yazıçıya, şairə nəsisib olmur. Bu, təbii ki, sənətkardan xalq dilinin incəliklərinə bələd olmaq, ondan səmərəli, yerli-yerində istifadə bacarığı tələb edir. Bədii əsərlərin dilində məcazlardan oynadığı roldan danışan prof. X.Əlimirzəyev yazır: “Aydın məsələdir ki, yazıçının bədii zövqü, həyat təcrübəsi, idrak və müşahidə qabiliyyəti nə qədər güclüdürsə, onun dili də o dərəcədə güclü, təsirli, əlvan və poetik olur... Bədii yaradıcılıqda obrazlı ifadələr, məcazlar təkcə fikrin mənalı, bitkin ifadəsinə xidmət etməklə kifayətlənmir, həm də idrakın xüsusi formasına, sənətdə bədiiyin və obrazlılığın kriteriyasına, əlvan, rəngarəng təsvir vasitəsinə çevrilir” (2, s.215-216). Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən C.Xəndan məcazın bədii ədəbiyyatdakı roluna yüksək qiymət verir: “Azərbaycan dilinin incəliklərinə bələd olan xalq şairinin yaradıcılığında məcazlar, doğrudan, xariqələr yaradır... Məcəzlar dilin, eləcə də

bədii dilin tutarlı ifadə növlərindəndir... Ən yığcam ifadə forması olan məcaz bədii yaradıcılıq nümunəsidir” (9, 67). Deməli, məcaz təkcə bədii ədəbiyyatda işlədilər bədii təsvir vasitəsi, bədii fiqur olmaqla yanaşı, eyni zamanda, yazıçının, şairin yaradıcılığı sayıla bilər. Məcəz yaratmaq üçün ən azı bir-biri ilə müqayisə oluna bilər iki əşya, iki məşhum qarşılaşdırılmalıdır, bunlardan biri o birini bədii cəhətdən təyin edir, biri o birinə bənzədilir, birinin xüsusiyyəti o birinin üzərinə köçürülür. Məcəzin bu xüsusiyyətini nəzərə alan prof. Mir Cəlal Paşayev yazırdı: “Məcəz yaratmaq üçün iki məşhumun qarşılaşdırılması, müqayisəsi mütləq lazımdır. “Su buz kimi soyuqdur” deyəndə, burada su ilə buzun qarşılıqlı müqayisəsi verilir. Məşhumun birinin xüsusiyyəti ikinciyə köçürülür və bu vasitə ilə ikinci haqqında təsəvvür gücləndirilir” (5, 92). Bu xüsusiyyətlər məcazın üç əsas növündə özünü daha aydın göstərir. Bunlar epitet, təşbeh və metafor və ya istiarədir.

M.P.Vaqifin qoşmalarını, xüsusən gözəlləmələrini oxuduqca bir-birindən orijinal və maraqlı məcazlar vasitəsilə insan gözəlliyinin və bu gözəlliyə vurğunluğun bədii ifadəsinin yüksək zövq və ustalıqla verilməsinin şahidi oluruq. A.Dadaşzadənin dediyi kimi, “Vaqif gözəlləmələrinin bir çoxunda təşbehlər, bənzətmələr bir-birini təqib edir, getdikcə qatılışır, bütün şeiri öz çərçivəsi içinə alır:

*Bir güləndə ləblərindən bal axan,
Bir bəzənib sərxoş tovuq tək çıxan...
Bir gərdəni mina, ağzi piyalə,
Bir ləhcəsi şirinkərə aşiqəm.” (1.*

149).

Vaqif qoşmalarında ən çox işlənən məcaz növü **bədii təyinlər-epitetlər**dir. “Təsvir –ifadə vasitələrində şox mühüm yer tutan və yazıçıların fikirlərini asan yollarla oxucuya çatdıran bədii təyin dediyimiz söz məcazın ən sadə şəkildir” (6. 120).

Ədəbiyyatşünaslıqda bədii təyinləri əsasən iki qrupa ayırırlar: onların bir qismi söz şəklinə, ikinci qismi isə söz birləşməsi şəklinə olur. Şairin qoşmalarında işlənən şux qəmzə, xəncər kirpik, şirin gülüş, xoş nigah, xəstə könül, şikəstə könül, şirin dil, şirin ləb, mina gərdən, gül rüxsar, tərlən könül, nazik bədən, alma yanaq, bülbur buxaq kimi ifadələrdə birinci sözlər bədii təyinlərdir:

*O şux qəmzələrin, xəncər kirpiyin
Gündə olur yüz min qan qabağında...
Vaqif qurban zənnəxdanın çahına,
Şirin gülüşünə, xoş nigahına (8.15).*

Göründüyü kimi, şair təqdim etdiyi epitetlərə oxucunu inandırmaq üçün mübaliğədən də istifadə edir: Gözələn şux qəmzələri, xəncər kirpiyi onu sevanları dirigözlü öldürür, gündə yüz min qan olur.

Epitetlər içərisində şirin sözü ilə işlənənlər diqqəti daha çox cəlb edir: şirin gülüş, şirin dil, şirin ləb, şirin məhəbbət, şirin-şirin söz, şirin dilbər. Bunların içərisində şirin məhəbbət, şirin dilbər ifadələrindəki epitetlər orijinallığı ilə diqqəti çəkir:

*Dodağı şəkərdir, gövtarı şərbət,
Nə fayda eyləməz şirin məhəbbət...
Bir şirin dilbərsən başdan – ayağa... (8.*

24; 32).

Bu misralardakı şirin məhəbbət, şirin dilbər ifadələrinə yalnız Vaqif yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür.

Epitetlərin ikinci qismi söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Belə epitetlər “mürəkkəb bədii təyinlər” adlandırılır. Vaqifin qoşmalarında biz bunların rəngarəng şəkillərinə rast gəlirik. Burada bir-birinə aid olan iki sifətin verilməsi əsas şərtidir. Onların bəzilərinə epitet iki qeyri-həmeins təyindən ibarət olur, daha doğrusu, bədii sifətin birinci komponenti ikinci komponentə aid olur, birləşmə isə bütövlükdə epitet kimi işlənir: bəstə boylu, mina gərdənli, bulud zülfü, ay qabaqlı. Həmin epitetlərin işənmə məqamına

diqqət yetirək:

*Bəstə boylu gərək, mina gərdənli,
Zülfü siyah, var əndamı ağ ola...
Bulud zülfü, ay qabaqlı gözəlin,
Duruban başına dolanmaq gərək... (8.
16; 53).*

Nümunənin birincisində "bəstə boylu", "mina gərdənli" epitetlərinin aid olduğu söz işlənməmişdir, amma nəzərdə tutulmuşdur, üçüncü misradakı epitetlər təyin etdiyi sözlə işlənməmişdir; hər iki halda fikrin emosionallığı və ekspressivliyi təmin olunmuşdur. A.Dadaşzadə bu tipli ifadələrin təşbehlərdən epitetlərə çevrilməsi haqqında mülahizə irəli sürür: "Vaqif şeirində artıq indi əhəmiyyətini itirib müqayyəd epitetlərə çevrilmiş dürdənə dişli, sərv qaddlı, sərxoş yerişli və s. kimi təşbehlərə külli miqdarda rast gəlinir. Lakin unutmamaq olmaz ki, həmin ifadələri Azərbaycan şeirində ilk dəfə bütün qüvvəti ilə, geniş və dolğun şəkildə səsləndirən, onların uzun əsrlərdən bəri işlənən xarici tərkibləri sıxışdırıb çıxarmasını təmin edən sənətkarlardan ən müqəddəri Vaqifdir" (I. 149). Mürəkkəb epitetlərin digər bir qismində təyinlə təyinolunan yerlərini dəyişir, onlar, bir növ izafət tərkibləri kimi işlənir: qəlbi qara, ləbləri şirin, ağzı piyalə, gərdəni mina, üzü gül, rəngi lələ, zülfü tər, cismi mərmər:

*Ta ki, məni gördü ol qəlbi qara,
Çəkdi yaşmağını o gül rücsara...
Sən mənim cananım, ruhi-rəvanım,
Ləbləri şirinin, qönçə dəhanım...
Ağzı piyaləsən, gərdəni mina...
Bir üzü gül, rəngi lələ, zülfü tər...
Cismi mərmər, həlqə zülfələri qara... (8.
24; 29; 30; 36).*

Bunların bəzilərində birbaşa müraciət olduğundan epitetin aid olduğu sözün qrammatik əlamətində dəyişiklik baş verir; daha doğrusu, isim III şəxsin deyil, II şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir, bu isə aşiq məşuqə bir qədər də yaxınlaşdırır. Belə epitetlərə misal olaraq, baxışın şirin, gözün

şux, üzün ağ, dəyirmi, gözün məstana, üzün göyçək tipli nümunələri göstərmək olar:
*Baxdıqca baxışın şirin, gözün şux...
Üzün ağ, dəyirmi, gözün məstana...
Ləblərin şirindir şərbətdən artıq... (8.
32; 61; 69).*

Sonuncu nümunə özünün spesifik xüsusiyyəti ilə seçilir; burada epitetlə bərabər, maraqlı bir təşbeh də yaradılmışdır. Vaqif yaradıcılığında bəhs edən tədqiqatçılar onun əsərlərində belə vəziyyətin olduğunu tez-tez vurğulayırlar. Bunu şairin qoşmalarından gətirilən nümunələr bir daha təsdiq edir:

*Dəhanın sədəfidir, dişlərin inci,
Sanasan ağzın püstədir, ay qız!...
Cəmalın günəşdir, qəmərdir üzün,
Şəkərdir dəhanın, şirindir sözün... (8.
39).*

Komponentlərinin yerdəyişməsindən asılı olmayaraq, birinci 3 misrada mükəmməl təşbehlər, sonuncu misrada isə iki epitet işlənməmişdir.

Vaqifin qoşmalarına gözəllik verən məcaz növlərindən biri də təşbehlərdir. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda "təşbeh" adı ilə tanınan bu bədii təsvir vasitəsi təşbih, bənzətmə, oxşatma adları ilə də tanınır. "Məcəzaların ən ibtidaisi" (Mir Cəlal Paşayev) olan bənzətmə (təşbeh) haqqında C.Xəndan yazır: "Təşbih, bənzətmə və oxşatma adı ilə tanınan təsvir və ifadə vasitəsi poetikada ən çox yayılmış, obrazlı təfəkkürün ən ibtidai, ən xarakter ifadə formasına çevrilmişdir. Dünyada elə bir yazıçı tapmaq olmaz ki, təşbihdən istifadə etməsin. Hər hansı bir təşbihdən məqsəd fikri daha təsirli və aydın başa salmaqdır. Müxtəlif sözlərin- qoşmaların (kimi, tək, sanki, təkin, elə bil ki və s.) köməyi ilə və çox zaman ədatsız, qoşmasız yaranan təşbih, eyni zamanda yazıcının sənətkarlıq qabiliyyətini təyin etmək üçün ən yaxşı vasitədir" (9, 47). Ədəbiyyatşünaslıqda təşbehin dörd ünsüründən bəhs olunur:

bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması, bənzətmə əlaməti. Sonuncu bəzi hallarda "müştərək sifət" də adlandırılır. Bu dörd məfhumun hamısının iştirak etdiyi bənzətmə müfəssəl, bənzətmə qoşmasının və müştərək sifətin iştirak etmədiyi təşbeh isə mükəmməl təşbeh adlandırılır. Təşbehdə müqayisə və bənzətmələr əsas yer tutur. "Yerində işlədilməyən, zəif, dolaşq bənzətmə və müqayisələr sənətin həm məzmununa, həm də ifadə gözəlliyinə xələl gətirir, onun bədii estetik təsirini azaldır" fikrini irəli sürən prof. X. Əlimirzəyev öz fikrinə sənət aləminin böyük ustası L.Tolstoydan gətirdiyi fikirlə yekun vurur: "Müqayisə təsvirin ən təbii, ən həqiqi vasitələrindən biridir, ancaq çox dürüst və yerində olmalıdır. Yoxsa, əksinə təsir bağışlayar" (2. 217-218).

Vaqif qoşmalarındakı təşbehlərin spesifik xüsusiyyətlərindən danışarkən belə bir fikir vurğulanır ki, qoşmalarda işlədilən bənzətmə, təşbeh və istiarələrin hamısı kənd həyatı ilə, elat, el-oba şəraiti ilə bağlıdır. "Şair gözəl saydığı hər şeyi həyatla, təbiət zənginlikləri ilə müqayisədə verir. Beləliklə, şairin gözəllik meyarı kənd təbiətidir. Odur ki, onun:

*İxtiatın şirini, sözün məzəli,
Ellər yaraşığı, ölkə gözəli –*

adlandırdığı gözəllər yaşılbaş sonaya, sərxoş ceyrana bənzədilən gül bədən, qönçə ağız, kəklik yerişli, maral baxışlı, sona sığallı, şahmar saçlı qızlardır ki, bu sifətlərin hamısı kənddən, xalq ədəbiyyatından gəlir" (7. 4).

Vaqif qoşmalarında işlənən təşbehlərin çoxusu müfəssəl təşbehlərdir, yəni burda təşbehin bütün ünsürləri iştirak edir. Bənzəyənə bənzədilən bir-birinə tək qoşması ilə bağlanır: tər bənövşətək, mumtək ərimək, Vaqiflək qul, biganələrtək, divanələrtək, pərvanələrtək, uzun kirpiyintək ox və s.:

*Amma iki dəstə tər bənövşətək
Qoymuş al yanağın yan qabağında...*

*Sona cığasıtək sərində teli,
Ağ gül yarpağıtək ayağı, əli...
Yeni gəlib xətti tər bənövşətək... (8. 15;
23; 26).*

Bəzən tək qoşması ilə müşayiət olunan təşbehlər bütöv bir bəndi əhatə edir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bütöv bəndin, hətta qoşmanın başdan-baş məcaz üzərində qurulması şairin yaradıcılığı üçün xarakterik hadisədir. Bir nümunəyə diqqət yetirək:

*Çıxa sarayından canlar alantək,
Xışmə gələ gəh-gəh qəhri olantək,
Şahmar zülfü dal gərdəndə ilantək,
Hər dəm tərpanəndə bulanmaq gərək (8.
53).*

Təşbehlərin ikinci qismi kimi qoşmasının köməyi ilə qurulur: gül bədən kimi, tiftil kimi, yay kimi, kəklik kimi, tər sünbül kimi, sonadan üzülmüş qarətək kimi, qızıl gül kimi və s.:

*Cismın nə nazikdir, gül bədən kimi,
Bir xoş qoxun gəlir yasəmən kimi...
Xəstə Vaqif tiftil kimi qan ağlar...
Yay kimi nə gözəl çəkibsən qaş...
Kəklik kimi səkib, bu sizən gəlin...
Gərdəndə zülfün tər sünbül kimi,
Sonadan üzülmüş qarətək kimi,
Sən gərək güzsən qızıl gül kimi... (8. 18;
34; 85; 93).*

Qoşmalarda işlədilən təşbehlərin bəziləri orijinal quruluşu ilə fərqlənir, gözəl-nil-məzliyi ilə seçilir. Bənzətmə vasitəsi kimi "sanasan", "sanki" tipli sözləri ilə yanaşı, gözəllilməyən sözlərdən də istifadə olunur:

*Gülabilən zülfün cığasın əyər,
Üzünə baxanda qan olur ciyər,
Göydən yerə enmiş maləkdir məgər,
Yoxsa insan olmaz belə surətdə (8. 26).*

Burada təşbeh üçüncü misrada verilmişdir, birinci və ikinci misralar isə, bir növ, təşbehin "əsaslandırılması"dır, gözəlin "göydən yerə enmiş malək" olduğunu sübut etmək üçündür. "Məgər" ədatı isə aşıqın coşqun hiss-həyəcanını ifadə etmək bədii priyom rolunu oynayır. Digər bir nümunəyə

diqqət yetirək:

Dodaqları tar qönçədən seçilməz... (8. 47).

Burada bənzətə qoşması rolunu oynayan "seçilməz" sözü gözəlin dodaqları ilə tar qönçə arasında paralellik, bərabərlik yaradır.

Vaqif qoşmalarında işləndirən təşbehlərin bir qismi də mükəmməl təşbehlərdir. Bu təşbehlərdə bənzətə qoşması və bənzətmə sifəti atılır, bunun nəticəsində bənzəyən və bənzədilən bir-birinə maksimum dərəcədə yaxınlaşır, ifadənin məzmunu daha da artır, qüvvəllənir. Şairin əsərlərində üzü təzə gül, zülfü ənbər, yanağı lələ, qaməti dal, ağzi şəkər, dodağı bal, dodağı şəkər, gövtarı şərbət, əndamın gül kimi mükəmməl təşbehlərdən istifadə olunur.

Mənim yarım bir əcaib dilbərdir,

Üzü təzə güldür, zülfü ənbərdir...

Yanağı lələsən, qaməti dalsan,

Ağzi şəkər, dili, dodağı balsan... (8. 17; 19).

Bəzi hallarda qoşma bütünlükdə təşbehlərdən ibarət olur ki, bu da Vaqifin dilimizin söz xəzinəsinə dərinəndən bələdliyi ilə bağlıdır. Qoşmanın ayrı-ayrı bəndlərindən götürülmüş bu misralarda orijinal təşbehlər oxucunu heyran edir.

Camalim qıldı hər gözəldən baş...

Siyah kirpini xəncər eylədi...

Zülfünü bənzətdi müşkin kəməndə...

Səni xəliq eylədi gül dəstəsitək,

Pəridən əlasan, mələkdən göyçək... (8. 41).

Məcəzin geniş yayılmış növlərindən biri olan istiarə (Hal-hazırda bu sözün sinonimi metafor kimi yazılır) poetikada mühüm yerlərdən birini tutur. C.Xəndan metaforu-istiarəni təşbehlə müqayisə edərək yazır: "Məlum olduğu üzrə, təşbehə nisbətən istiarədə bir sifət başqasına bənzədilmir. Bir şeyin uyğun olan mənası və ya sifəti başqa bir şeyin üzərinə köçürülür. "Təbiət insan kimi gülür" təşbehdirsə, sadəcə olaraq,

"Təbiət gülür" demək istiarədir, burada insana aid "gülmək" sifəti bilavasitə təbiət üzərinə köçürülmüşdür" (9. 58). Professor X.Əlimirzəyevin fikrincə, "metaforların əhəmiyyəti təkcə şeirə əlvanlıq, axıcılıq, ritm və ağızdarlıq götürməklə bitmir, bu parlaq təsvir üsulu bədii dilimizi zənginləşdirir, ona həm məzmun, həm də xüsusi ifadə gözəlliyi bəxş edir" (2. 218). Metaforların (istiarələrin) bir qismində bənzədilənin əlaməti bənzəyən üzərinə köçürülür, ikinci qismində isə bənzədilən bənzəyən yerini tutur. Bəri başdan deyək, Vaqif qoşmalarında ikinci qrup istiarələr daha aparıcıdır və şairin təəssürünü etdiyi gözəlləşən vurğunluğundan irəli gəlir. Birinci qisim istiarələrə isə az rast gəlinir:

Bənəşətək ənbər zülfün buy verir,

Hər yuyub sərəndə həvayə, Zeynəb!...

Könül pərvaz etdi qalxdı havaya,

Yer üzündən asimana yetişdim (8. 19; 63).

Birinci istiarədə qızın saçını yuyub qurutması paltarın yuyulub sərilməsi ilə müqayisə olunmuş, "saçın yuyulub havaya sərilməsi" kimi orijinal məcaz yaradılmışdır. Üçüncü misradakı istiarədə pərvaz edib havaya qalxan quşun hərəkəti şairin könülünün üzərinə köçürülmüşdür. İkinci qisim istiarələrdə sevgiliyə xublar şahı, gözəllərin sərvəri, sərv boylum, ey şəkər kantı, ey gözəllər şahı, sərvərim, sultanım, hurlıqalım, mələk salım deyərək müraciət olunur. Bu müraciətlərin hamısında bənzədilən bənzəyən yerini tutmuş və mükəmməl metaforlar yaradılmışdır. Bəzən bütöv bir qoşma, demək olar ki, istiarələrdən ibarət olur, qoşmanın bütün bəndlərində aşiqin məşuqəyə vurğunluğu metaforlarla bənzədilir:

Mehrabü minbərım, Kəbəyi-ülyəm,

Əqlim, huşum, canım, həm dinim, dünyam,

Elim, günüm, obam, Misrü Züleyxam,

Yusif- Kənanım, neçün gəlmədi?...

Sözüm, ixtilatım, hər qalıtı qılım,

Mətləbim, muradım, xətirim, meylim,

Şəkkərim, Şirinim, Gülşahım, Leylim

Züleyxam, Yusifi-Kənanım mənim (8.

42; 70).

Göründüyü kimi, ayrı-ayrı qoşmalardan götürülmüş bu şeir parçasının birinci dörd misrasında 12, ikincisində isə 13 istiarə işlənməlidir.

Oxucunu heyran edən, onu öz poetik tələsinə salıb əfsunlayan, ürəklərə yol açan şairin poeziyası məhz bu xüsusiyyətləri ilə nəsilərdən nəsilərə keçmiş, dillər əzbəri olmuşdur. Bədii sənətinin möcüzəsi ilə insanı heyran edən sənətkarın heç bir tərifi və təbliğə ehtiyacı yoxdur. Vaqif də bələzləndir. Onun sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə dili arsında tam bir vəhdət vardır. Ən qiymətli odur ki, şairin yaratdığı bədii obrazlar və işlətdiyi bədii vasitələr – epitetlər, təşbehlər, istiarələr dilimizin qayda-qanunlarına uyğundur və Azərbaycan bədii düşüncəsini yetərincə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı: EA nəşri, 1966

2. X.Əlimirzəyev. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: "Nurlan", 2008

3. M.Əlioğlu. Gözəllik tükənməzdir: Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı haqqında //Darıxan adamlar. 2 cildə. 1 c. - Bakı: "Təhsil", 2009

4. Gözəllik və həqiqət şairi. M.P.Vaqifin 300 illik yubileyi münasibətilə hazırlanmış metodik vəsait. Bakı: F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2016

5. Mir Cəlil. Pənah Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: "Çaşıoğlu", 2005

6. Molla Pənah Vaqif // Azərbaycan

ədəbiyyatı tarixi (6 cildə). III cild. - Bakı: "Elm", 2009

7. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı: Azər nəşr, 1960

8. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı: Azər nəşr, 1968

9. C.Xəndan. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri Bakı: Azər nəşr, 1962

10. Y.Çəmənçiminli. Molla Pənah Vaqif haqqında // Əsərləri. 3 cildə. III c. - Bakı: "Avrasiya Press.", 2005

РЕЗЮМЕ

Тропы в гощма Мовла Панаха Вагифа

В статье речь идет о роли тропов, употребляющихся в гощма выдающегося классика азербайджанской литературы Мовла Панаха Вагифа, в художественном языке. В результате исследования устанавливается, что великий поэт, творчески используя все богатство и разнообразие сокровищницы родного языка, широко и масштабно употребил в гощма наиболее распространенные виды тропов - эпитетис, сравнения, метафорис, придавая особую красоту и изящество, как содержанию, так и форме своих произведений.

SUMMARY

The tropes in Molla Panah Vagif's goshma

The article deals with the role of the tropes used in Molla Panah Vagif's goshma, an outstanding classic of Azerbaijani literature, in the artistic language. The result of the research makes it possible to determine the following: the great poet using creatively the wealth and variety of the treasure of the native language used widely and skillfully widespread kinds of tropes - epithets, simile, metaphors giving the special beauty and polish both to the content and form of his works.

MOLLA PƏNAH VAQIF YARADICILIĞINDA ONOMASTİK VAHİDLƏR (antroponimlər və toponimlər)

Çinarə RZAYEVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi işçisi

Açar sözlər: Molla Pənah Vaqif, onomastik vahidlər, antroponimlər, toponimlər
Ключевые слова: М.П.Вақиф, ономастические единицы, антропонимы, топонимы
Keywords: M.P.Vaqif, onomastic units, anthroponyms, place names (toponyms)

Xalq təfəkkürünün məhsulu hesab edilən onomastik vahidlər dildə mövcud olan xüsusi adların hamısını öyrənir. Onomastik vahidlər "İnsanın maddi və mənəvi həyatını hərtərəfli nümayiş etdirir" (7). Bu məhsuldan bütün yazıçılar və şairlər yaradıcılıqlarında istifadə etmişlər.

Azərbaycanın görkəmli şairi və məşhur ictimai xadimi Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı təkcə yazılı ədəbiyyatın, şifahi xalq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəkmir, həmçinin onun yaradıcılığında işlənən onomastik vahidlər də seçilir. Şairin yaradıcılığına xüsusi mənə çaları qatan bu onomastik vahidlər müxtəlifliyi ilə də seçilir. Hazırca və dərin düşüncəyə sahib olan M.P.Vaqif elə onomastik vahidləri də düşünərək yerli-yerində işlətməmiş, əsərlərinə xüsusi mənə çaları qatmışdır.

Görkəmli şairin yaradıcılığında antroponimlərə və toponimlərə daha çox rast gəlirik.

Antroponimlər: Antroponim yunan mənşəli söz olub, şəxs adlarını bildirən və onu araşdırın bir sahədir. "Bütün dövrlərdə və bütün sivilizasiyalarda insanlar şəxsi adlara malik olublar. Şəxsi

ad, ayrıca götürülmüş insanla ünsiyyətə girmək və onun haqqında başqaları ilə söhbət apara bilmək üçün onu fərdi qaydada göstərməyə, nişan verməyə xidmət edən xüsusi sözdür" (7). Bu mənada şair və yazıçıların əsərlərində də şəxs adlarına tez-tez rast gəlinir. Ta klassik dövr şairlərindən tutmuş bugünümüzədək şairlərin şeirlərində biz antroponimlərə rast gəlirik. Belə ki, şairlər yazdıqları şeirlərdə antroponimlərdən istifadə edərək, həmin şeirin kimə yazıldığını oxucunun diqqətinə çatdırır, bəzən isə adı çəkilən şəxsin özünə birbaşa işarə edərək duyğularını ifadə edir.

Bu mənada M.P.Vaqif yaradıcılığında da antroponimlərə istənilən qədər rast gəlmək olar. Şairin yaradıcılığında antroponimlər müxtəlifliyi ilə diqqəti cəkir. M.P.Vaqif əsərlərində həm şifahi xalq ədəbiyyatına aid məhəbbət dastanlarının qəhrəmanlarının adını Yusif və Züleyxa, həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda rast gəldiyimiz Leyli, Məcnun, Fərhad və Şirinin adlarını böyük ustalıqla işlətməmişdir.

Bunu aşağıdakı nümunələrdən aydın görmək mümkündür:

*Cümleyi-xəlqi-cahan qan yaş töküüb
ağlar, yanar,*

Səndən ötrü, xan Cavad, sərdar Məcnun adları ərəb mənşəli, Fərhad, Cavad, sultan Cavad,

Sərbəsər geysin qara bundan geri Şirin, Pəri adları fars mənşəli, Züleyxa adı isə İbranicədir. Başqa ərəb mənşəli antroponimlərə nəzər salaq.

Oldu çün nazik vücudun xak ilə *Ol Xədicə haqqı, Səkinə haqqı,*
yeksan, Cavad! (3. 216) *Xeyrənnisə haqqı, Əminə haqqı (3. 56)*

Sığallanıb-sığallanıb siyah zülf. Görkəmli şairin əsərlərində ərəb və fars mənşəli antroponimlərlə yanaşı həmçinin türk mənşəli antroponimlərə də rast gəlinir:
Nə gözəl düşübdür üzə, Fatimə!
Can alırsan yenə, bu nə sürmədir
Çəkibsən ol xumar gözə, Fatimə!

(3. 31)
Bahari-ömrünü versə də başa,
Aşiq məşuqədən usanmaz, haşa!
Fərhad Şirin üçün sığındı daşa,
Məcnunun ovlağı Leyli dağıdır
(3.111)

Mehrabü mənbərim, Kəbeyi-ülyam,
Əqlim, huşum, canım, həm dinim,
dünyam,
Eltm, günüm, obam, Mistrü
Züleyxam,
Yusifi-Kənanım neçün gəlmədi? (3. 39)

Ənliyi, kirşanı neylər camalın,
Sən elə gözəlsən binadan, Pəri! (3. 41)

Yuxarıda nümunə olaraq verdiyimiz – Cavad, Fatimə, Leyli, Məcnun, Fərhad, Şirin, Pəri, Züleyxa antroponimləri, demək olar ki, hamısı bu gün də öz işləkiyini qoruyur. Hətta şair necə öz sevgisini Leyli və Məcnuna, Fərhad və Şirinə oxşadırdısa, bu gün də sevənlər özlərini sevgi qəhrəmanlarına oxşadırlar. Verilən nümunələrə əsaslanaraq onu da qeyd edək ki, Vaqif yaradıcılığında ərəb mənşəli antroponimlərə tez-tez rast gəlinir. Yuxarıda verdiyimiz nümunələrdə Cavad, Fatimə,

Məcnun adları ərəb mənşəli, Fərhad, Şirin, Pəri adları fars mənşəli, Züleyxa adı isə İbranicədir. Başqa ərəb mənşəli antroponimlərə nəzər salaq.

Ol Xədicə haqqı, Səkinə haqqı,
Xeyrənnisə haqqı, Əminə haqqı (3. 56)

Görkəmli şairin əsərlərində ərəb və fars mənşəli antroponimlərlə yanaşı həmçinin türk mənşəli antroponimlərə də rast gəlinir:

Qılmış hüsnün şövqü dərdimi əfzun,
Ayrılıq qəmində göz yaşım Ceyhun
(3. 74)

Onu da qeyd edək ki, şairin yaradıcılığında öz adı ilə bağlı işlənən antroponimlər də xüsusi yer tutur. Məsələn,

Yarın sənə iqrari gər iqrar isə, Vaqif,
Hər dərdi dilindən ki, xəbərdar isə,
Vaqif,
Tərk eyləmə, hərçənd sitəmkar isə,
Vaqif,
Çək başına, bir fikrin ağər var isə,
Vaqif,
Ol sərv-i-qədin sayəsi sərdən
gedəcəkdir! (3. 191)

İsna aşərə çəkəri-kəmtər ola Vaqif,
Sərdaridir əla,
Xaki-dəri-əvladi-peyğəmbər ola
Vaqif,
Neylər dəxi dünya?
Ol gündə ki, həngəməyi-məhşər ola

Vaqif,
Tut damanı-mövlə,
Fəryadrəsin Heydəri-səfdər ola,
Vaqif,
Xof eyləmə əsla! (3. 206)

Görkəmli şairin yaradıcılığında öz adı ilə bağlı antroponim istənilən qədərdir. Yəni yuxarıda verdiyimiz nümunələrin

sayını artırmaq mümkündür. Buna səbəb isə istər klassik poeziyada, istərsə də aşıq yaradıcılığında müəllif öz adını qeyd edirdi. Klassik poeziyada bu maqta beyl, aşıq yaradıcılığında isə tapşırma adlanır.

Görkəmli şairin dilində işlənən antroponimlərin hamısı müasir Azərbaycan dilində işlənəndir.

M.P.Vaqifin yaradıcılığında antroponimlərlə yanaşı, toponimlərə də tez-tez rast gəlinir. M.P.Vaqifin əsərlərinin dilinə məxsus onomastik vahidlər sistemində kəmiyyət etibarilə antroponimlərdən sonrakı yeri toponimlər tutur və həmin toponimlər istər qədimliyi, istərsə də müxtəlif əraziləri bildirmək, müxtəlif xalqlara aid olmaq baxımından rəngarəngdir.

Görkəmli şairin dilində işlənən toponimlərə nəzər salaq:

Bir eylə nəzər ləşkəri-müjgan ələminə,

Gör necə keçib hökmü onun ruyi-zəminə.

Təbriz, Şəki, Gəncəvü, Kabil şəhərinə,

İran ilə Turan, Hələbü, Məkkə, Mədinə,

Bunlarda belə sən ciləyin can ələ düşməz.

Mən aşıq idim, şövqi onun var idi mənə,

Öz aşiqinin gərdənini saldı kəməndə,

Kişmir, Xəta, Misir, Buxaravü Xütəndə,

Movsul şəhəri, Çin ilə Maçinü Yəməndə,

Gərçi gözəllər Rum, Ərəbistan, ələ düşməz.

Əlqissə ki, yüz kafər ola, yüz də

müsləman

Tövrat ilə İncil, Zəbur, ayət-i-Quran,

Tiflis, İrəvan, Şamü Cəbəh, cümlə Trabzan,

Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxı ilə İsfahan.

Yüz seyr oluna külli-Dağıstan ələ düşməz. (3. 172)

Yuxarıda verdiyimiz nümunələr şairin "Dilbər, nə deyim sən kimi canan ələ düşməz" adlı müxəmməsindən götürülmüşdür. Şair demək olar ki, şəhər adlarının çoxunu bu müxəmməsdə bir arada vermişdir. Bu müxəmməsdə həm Azərbaycan yer adları-Bakı, Quba, Şamaxı, Şəki və s. həm müsəlman ölkələrinin adını bildirən yer adları- Məkkə, Mədinə, Təbriz, İran, Yəməni, Ərəbistan, İsfahan, Misr, həm də digər xalqlara məxsus yer adları – Dağıstan, Çin, Tiflis və s. işlənmişdir. Digər bir əsərinə diqqət yetirək:

Zövqüm, səfam, seyrim, bağım, çəmənəm,

Süsənəm, sünbülüm, lələm, səmənəm,

Xətavü Xütənim, Çinim, Yəmənim

Hindustanım, Rumum, İranım mənəm. (3, s. 66)

Nümunələrdən görüldüyü kimi, M.P.Vaqif leksikonunda onomastik vahidlərə, o cümlədən, antroponimlərə, toponimlərə xeyli sayda rast gəlinir. Görkəmli şairin dilində işlənən alınma antroponim və toponimlər lüğətimizə daxil olmuş müasir Azərbaycan ədəbi dilinin aktiv vahidləridir. Nümunədə verdiyimiz sözlərin əksəriyyəti ədəbi dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Beləliklə, Müasir Azərbaycan dili tarixi inkişaf prosesində həm daxili imkanlarından istifadə etməklə müxtəlif yollarla yaradılan sözlər, həm də alınma

sözlər hesabına xeyli zənginləşmişdir.

Nəticə etibarlı ilə demək olar ki, M.P.Vaqif dilindəki lüğət tərkibinin əsas hissəsi işlənmə tezliyi yüksək olan, ərəb və fars kökənli onomastik vahidlərdir.

Bu məqalədə M.P.Vaqifin dilində işlənən onomastik vahidlərin (antroponim və toponimlərin), işlənmə tezliyi, mənşəyi nəzərə alınmışdır. Təhlillər göstərir ki, lüğət tərkibinin əsas hissəsi işlənmə tezliyi yüksək olan ərəb və fars mənşəli antroponimlərdir və onların əksəriyyəti bu gün də ədəbi dildə və danışıqda fəallığını qoruyur.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, (41-ci kitab), Bakı, "Elm və Təhsil", 2013.*

2. *Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: "Maarif", 1985.*

3. *M.P.Vaqif, Əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2004.*

4. https://az.wikipedia.org/wiki/Molla_P%C9%99nah_Vaqif

5. <http://www.azkurs.org/f-azyarbarjan-shifashi-halg-yadyabijjatina-dair-tyadgiglyar-41.html>

6. http://www.afadgurbanov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=17&Itemid=59

7. <http://www.cahid.info/archives/502>

PEZİOME

Ономастические единицы в творче-

стве Молла Панаха Вагифа

(Антропонимы и топонимы)

Творчество великого Азербайджанского поэта, известного политического и общественного деятеля Молла Панаха Вагифа, привлекает внимание не только особенностями его письменной литературы и фольклора, а так же использованием ономастических единиц. Эти ономастические единицы придающие особое значение творчеству поэта отличаются своей разнообразностью. М.П.Вагиф, обладающий остроумием и глубоким мышлением, всегда использовал ономастические единицы выбирая, что добавило особое значение его творчеству. Антропонимы и топонимы встречаются в творчестве поэта очень часто. В этой статье антропонимы и топонимы были привлечены к глубокому исследованию

SUMMARY

Onomastic units in the work of Molla Panah Vagif

(Anthroponyms and place names toponyms)

The work of the great Azerbaijani poet, well-known political and public figure Molla Panah Vagif, attracts attention not only with the peculiarities of his written literature and folklore, but also with the use of onomastic units. These onomastic units that attach special importance to the poet's work are distinguished by their diversity. M.P.Vagif, who possesses wit and deep thinking, always used onomastic units when choosing, which added special significance to his work. Anthroponyms and place names are found in the poet's work very often. In this article, anthroponyms and toponyms were drawn to in-depth research

"AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ" JURNALININ ƏN UZUN ÖMÜRLÜ ƏLAVƏSİ

Elnarə MƏMMƏDOVA,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU-nun elmlər doktoru hazırlığı üzrə dissertantı

Açar sözlər: məcmuə, pedaqoji fikir, qabaqcıl təcrübə, metodist müəllimlər.

Ключевые слова: сборник, педагогическая мысль, передовой опыт, учитель-методисты.

Key words: survey; pedagogical thought; advanced experience; methodologists.

Məqalədə Azərbaycan pedaqoji fikrin daşıyıcısı olan "Azərbaycan məktəbi" jurnalına əlavə kimi 1954-cü ildən nəşrə başlayan "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" məcmuəsinin 37 il davam etmiş ömür yolundan bəhs edilir. Məcmuədə Azərbaycanın ən tanınmış pedaqog, psixoloq və digər metodist alimlərinin çoxlu dəyərli məqaləsi dərc olunmuşdur. Bu yazılar Azərbaycanda pedaqoji fikrin formalaşmasına öz tövsiyəsini göstərmişdir. Məcmuənin nəşri 1990-cı ildə dayandırılmışdır.

Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı və formalaşması XX əsrin 50-ci illərində özünü yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Ötən əsrin 50-ci illəri özündən əvvəlki 20-30-cu illərdən kəskin fərqlənirdi. Əsrin ikinci yarısında təhsilin həm məzmununda, həm formasında, həm də elmi-pedaqoji kadr potensialının tərkibində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdi. İlk növbədə pedaqoji fikrin aparıcı şaxsləri olan pedaqogika, psixologiya üzrə alimlər yetişmişdi. İldən-ildə pedaqoji elmlər doktoru və elmlər namizədlərinin sayı artırdı. Elmi-pedaqoji fikrin ifadəsi üçün yeni çap imkanları axtarıldı. "Azərbaycan məktəbi" – ana jurnal canlanmaqda olan elmi-pedaqoji potensial üçün darlıq edirdi. Ona görə də ayrı-ayrı fənlər üzrə yeni məcmuələrin yaranmasına ciddi ehtiyac duyulurdu. Bu məqsədlə yaradılan elmi metodik məcmuələrdən biri, bəlkə də birincisi "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" oldu. Bu məcmuəyə uzun müddət redaktorluq etmiş Əziz Əfəndizadənin sözləri ilə desək: "Respublikanın mədəni pedaqoji

hayatında şərəfli yol keçmiş "Azərbaycan məktəbi" jurnalını qollu-budaqlı nəhəng bir ağaca bənzətərk "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" məcmuəsinin onun ən şaxəli, ən bəhrəli budaqlarından biri hesab etmək olar".

Pedaqoji biliklər yalnız müvafiq kitab və kitabçalarda, jurnal və qəzetlərdə çap olunduğundan Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisinə dair ayrıca jurnalın nəşr edilməsi vaxtı çatmışdı. Təsədüfi deyildir ki, yeni məcmuənin nəşrindən sonra Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisinin inkişafına dair müasir problemlərinin tədqiqinə daha əlverişli şərait və imkan yarandı. Məsələyə geniş mənada yanaşılsa, məcmuə "Azərbaycan məktəbi"nin əlavəsi kimi pedaqoji biliklərin mənbəyini zənginləşdirir, pedaqogika haqqında təlim və nəzəriyyələrin öyrənilib yayılmasına rəvac verirdi.

"Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" məcmuəsinin ilk nömrəsi 1954-cü ildə işıq üzü görmüşdür. Məcmuənin bu nömrəsində "Redaksiyadan" başlığı ilə aşağıdakı məlumat verilir: "Azərbaycan

SSR Maarif Nazirliyi "Azərbaycan məktəbi" jurnalına əlavə olaraq "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" adlı metodik məqalələr məcmuəsi (ildə 4 dəfə) nəşr etməyi qərara almışdır.

Məcmuənin nəşrində məqsəd respublika məktəblərində işləyən ana dili və ədəbiyyat müəllimlərinə, ali və orta pedaqoji məktəb tələbələrinə elmi və metodik kömək göstərməkdir. Məcmuədə Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi metodikasına aid, xüsusən qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsindən bəhs edən məqalələr, dilçilik və ədəbiyyatşünaslığa dair nəzəri məqalələr dərc ediləcəkdir.

Redaksiya, — müəllimlərdən məcmuənin nəşrində fəal iştirak etməyi, öz təcrübələrindən məqalələr yazmağı, məcmuənin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə təkliflərini, rast gəldikləri nöqsanlar haqqında fikirlərini yazıb göndərməyi xahiş edir.

Məktubu "Azərbaycan məktəbi" jurnalının adresinə göndərmək lazımdır (Bakı, Hökumət evi, 5-ci mərtəbə, 524 nömrəli otaq)".

Məcmuə 5,23 çap vərəqi həcmində buraxılırdı.

Məcmuənin ilk nömrəsi onun redaktoru professor Ə.Dəmirçizadənin "Müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu" adlı 10 səhifəlik yazısı ilə açılırdı. Müəllif burada lüğət fondu haqqında oxucuların məlumatlandırır, hər bir ədəbiyyat müəlliminin lüğət tərkibi və lüğət fondu haqqında aydın təsəvvürə malik olması üçün onlara çox dəyərli bir yazı təqdim edirdi. Baş məqaləni oxuyarlarda məcmuənin səviyyəli buraxılacağına əminlik yaranırdı. Ə.Dəmirçizadənin bu sanballı məqaləsi dilçilik elmimizə də gözəl töhfə idi. İlk nömrədəki digər məqalələr də oxucuların ürəyindən idi.

Pedaqoji elmlər namizədi, dosent Ə.Qarabağlının "Orta məktəbdə lirik əsərlərin öyrədilməsi yolları haqqında" adlı məqaləsi də maraqlı idi. Müəllif məqaləsinə epigrafi Belinskidən götürmüşdü: "Lirika lal duyğulara həyat verir". Ə.Əfəndizadənin həmin nömrədə verilmiş "Morfoloji təhlil haqqında" məqaləsi də bu qəbildən olan yazılardan idi. Bu nömrədə tədqiqatçı alim M.Aslanovun "IV-VII siniflərdə ifadə yazı" məqaləsi də dərc edilmişdi. Məcmuə elə ilk nömrələrindən başlayaraq öz ətrafına ən nüfuzlu müəllimləri toplamışdı. Yalnız bir ildə məcmuədə elm aləmində indi də hörmətlə xatırlanan M.C.Cəfərov, Ə.Mirəhmədov, A.Abdullayev, S.Əfəndiyev, S.Cəfərov kimi tanınmış alimlərin yazıları dərc edilirdi. Məcmuədə mədəniyyətlərarası dialoqa da yer verilir. Məsələn, tanınmış rus alimi professor L.Timofeyevin "Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarının sistemləşdirilməsi haqqında", professor A.S.Çikobavanın "Dilçiliyə giriş", professor A.Revyaqinin "Ədəbiyyat və həyat" adlı məqalələri də bu məqsədi güdürdü. Məcmuə bu yolla öz oxucularını başqa xalqların elmi-nəzəri-pedaqoji fikirləri ilə tanış edirdi.

Məcmuənin ikinci nömrəsində müəllimlərə kömək məqsədilə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili, ədəbi qiraət və ədəbiyyat proqramlarının I-X siniflər üçün bölgüsü də verilmişdi. Bu bölgü 1954-1955-ci dərslərin I yarısını əhatə edirdi. Orada göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR məktəblərində 1954-1955-ci dərslərdən yeni tədris planına keçilir. Azərbaycan dilinə I-IV siniflərdə 3,5 saat, V sinifdə Azərbaycan dilinə 4 saat, ədəbiyyata 3 saat ayrılırdı. VIII-X siniflərdə isə artıq Azərbaycan dilinə xüsusi saat ayrılmırdı. Ədəbiyyata isə 4 saat verilir. Proqramın

redaktorları Ə.Dəmirçizadə və M.Aslanov idi. Müəllimlər belə bölgünün ilk dəfə şahidi olurdular.

Məcmuədə 1960-cı illərdən başlayaraq "Suallara cavab" rubrikasının açılmasının çox gözəl nəticələri olmuşdur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Əziz Əfəndizadənin suallara verdiyi cavabları müəllimlər səbirsizliklə gözləyirdilər. Bu cavablarda ən incə mətləblər açıqlanırdı, həm də sualı verənin imzasının, iş yerinin göstərilməsi müəllimləri daha da duyğulandırırdı, sual-cavablar digər müəllimləri də bu işə sövq edirdi. Müəllimlər suallara verilən düzgün və ətraflı cavablarla əlaqədar redaksiyaya çoxlu razılıq məktubları göndərirdilər. Bu sual-cavabdan qeyri-pedaqoji sahənin işçiləri də faydalanırdılar.

Məcmuədə bilavasitə Azərbaycanda pedaqoji fikrin formalaşmasına dair məqalələr də vardır. "Sabir və məktəb" adlı məqalədə (1962, №1) Sabirin maarif, məktəb mövzusunda yazdığı şeirlər təhlil olunur, onun mütərəqqi pedaqoji görüşlərinin şərhı verilir. Orada deyilir: "Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı tarixində mühüm rol oynayan Sabirin adı maarif, məktəb, gənc nəslin təlim və tərbiyəsi məsələləri ilə sıx bağlıdır. O, məktəb və maarif haqqında ayrıca ədəbi-nəzəri məqalələr yazdığı kimi, məktəbə düşmən olan hər cür mürtəcə ünsürləri də öz satıralarında kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur. Sabir sözün geniş mənasında əsl xalq müəllimi olmuşdur. Sabirin maarif, məktəb mövzusunda yazılmış məqalələri indiyədək tam şəkildə tapılıb, nəşr edilib geniş oxucu kütlələrinə çatdırılmadığı kimi, tədqiqatçıların da diqqətindən yayınmışdır". Böyük şairin fikrincə, "Gənclər zamanın ruhuna müvafiq bərakət

etməli, elmin əsaslarına yiyələnmək və kəməllərə çatmaq üçün hər cür çətinliyə sinə gərməli, möhkəm iradə sahibi olmalıdırlar". Başqa maarifpərvər yazıçılar kimi Sabir də məktəbi, maarifi idealizə edir və nəticədə "Bəli!... Bəli, çarəməiz, ən böyük çarəməiz məktəbdir. Məktəb, yəni məktəb!", -deyirdi.

Ümumiyyətlə, məqalədə dəfələrlə qeyd edilirdi ki, bu illərdə maarif, məktəb və gənc nəslin təlim və tərbiyəsi Sabiri ən çox məşğul edən məsələlərdən biri olmuşdur.

Məcmuədəki bu fikirlər "Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı tarixi" əsərinin müəllifi professor Ə.Seyidovun fikirləri ilə tam səsleşməkdədir. Ə.Seyidov bu kitabında Sabirə ayrıca bölmə həsr etmiş və onun pedaqoji fikirlərinin geniş şərhini vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Azərbaycan məktəbi" jurnalına əlavələr sırasında "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" məcmuəsi elmiliyinə, metodik problemləri digər məcmuələrdən əhatə dairəsinə görə fərqlənirdi; belə ki, o təkcə ümumtəhsil məktəblərində ana dili və ədəbiyyat tədrisi məsələlərini əhatə etməklə məhdudlaşmırdı, həm də respublikamızın rus məktəblərində Azərbaycan dili tədrisi, axşam məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi sahələri üzrə materiallar dərc edirdi. 1970-ci ilədək, yəni "İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə" məcmuəsinin meydana gəlməsinə qədər ibtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi məsələləri də bu məcmuədə əhatə olunmuşdur. Məcmuə öz imkanı daxilində ali məktəblərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisinin metodikasına dair materiallar dərc edirdi. Bütün bunlarla yanaşı, texniki-peşə məktəblərinin dil-ədəbiyyat

müəllimlərinə məcmuənin bilavasitə kömək göstərməsi tələb edilirdi. Bunları nəzərə almamaq mümkün deyildi.

LO da məlumdur ki, "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" məcmuəsinə həmişə bacarıqlı, işgüzar və nüfuzlu adamlar başçılıq etmişlər. 1959-cu ildən 1975-ci ilədək həmin vəzifəni pedaqoji elmlər doktoru, professor A.Abdullayev tutmuşdur. 15 ildən artıq bu vəzifəni daşıyan A.Abdullayeva Ə.Əfəndizadə də kömək etmişdir. Ə.Əfəndizadənin redaktorluq illərində də məcmuə öz nüfuzunu qoruyub saxlamışdır. Məcmuənin 100-cü nömrəsi 1978-ci ildə çapdan çıxmışdır. Hazırda "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" müstəqil jurnaldır və onun baş redaktoru təcrübəli jurnalist, yazıçı, tanınmış təhsil işçisi Məhəmməd Baharlıdır. Jurnal öz sələflərinin yolunu eyni səviyyədə davam etdirir.

Araşdırmalar bir daha təsdiq edir ki, yüksək ixtisaslı elmi kadrların, metodist alimlərin yetişməsinə, müəllimlərimizin yaradıcı əməyinin təşkilində məcmuənin danılmaz rolu vardır. Onun səhifələrində alimlərlə yanaşı, praktik müəllimlər də öz qələmini sınamışdır. Bu, faktıdır ki, bir ənənə kimi məqalələrin müəllifləri sırasında kənd müəllimləri də az olmamışdır.

İllər keçdikcə məcmuədə dərc olunan məqalələrin keyfiyyəti də yaxşılaşırdı. Müəlliflər müəllimləri ən çox maraqlandıran problemlərə toxunurdular. Ədəbiyyatın ayrı-ayrı mövzularının tədrisinə dair məqalələr də rəğbətə qarşılanırdı. Tanınmış alimlərdən C.Xəndanın, Ə.Qarabağlının, Ş.Səfərovun, B.Əhmədovun, Ə.Abdullayevin, Ə.Əfəndizadənin, C.Əhmədovun, A.Babayevin imzalarına məcmuədə tez-tez rast gələn müəllimlər dilimizin və

ədəbiyyatımızın inkişaf yoluna daha yaxından bələd olurdular. M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının, C.Məmmədquluzadənin "Qurbanəli bəy" hekayəsinin, C.Cabbarlının "Sevil" pyesinin, M.F.Axundzadənin "Sərgüzaştı-vəzir-xani-Lənkəran" komediyasının, N.Nərimanovun "Nadanlıq" əsərinin, S.Vurğunun "Vaqif" pyesinin və digər əsərlərin tədrisinə dair məqalələr müəllimlərə əməli köməyin göstəricisi idi. Belə məqalələr "Azərbaycan məktəbi"ndə də dərc olunurdu. Lakin artıq onlar sayca azalırdı. Çünki metodik məcmuə kimi fəaliyyət göstərən "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" öz geniş qapılarını müəlliflərin, həm də bütün müəllimlərin üzünə açmışdı. "Azərbaycan məktəbi"nin baş redaktoru, professor Ə.Ağayev o illəri xatırlayaraq sonralar yazırdı: "Dərc etdiyimiz məqalələrin köməyi ilə: 1) müəllimlərin dərslərində ideya-siyasi istiqamətini düzgün müəyyənləşdirməyinə və yüksək ideya-siyasi səviyyədə qurmasına; 2) dərslərdə elmiliyin yüksəldilməsinə; 3) şagirdlərdə müstəqillik və şüurlu fəaliyyətin inkişaf etdirilməsinə; 4) şagirdlərin düşüncəlilik, yaradıcılıq qabiliyyətlərini artırmağa; 5) şagirdlərdə müsbət keyfiyyətlərin yaranmasına; 6) öyrədilən materialın dərinləndirilməsinə və s. yardım etməyə çalışırırdıq".

Professor A.Abdullayevin "Qocaman müəllim, görkəmli metodist" adlı məqaləsi "Əlifba"nın yaranma tarixinə həsr olunmuşdur. Orada deyilirdi ki, pedaqoji fikrimizin yaradıcıları olan M.Mahmudbəyov, A.Şaiq, F.Ağzadə, M.Şahmurov, Mirzə Həsən Rüşdü və başqaları "Əlifba" müəllifi olmuşlar. "Qarabağ mühitinin görkəmli metodisti" adlı məqaləsində o, L.Tolstoy,

A.O.Çernyayevski ilə yanaşı məşhur alim, pedaqoq və şairimiz Həsənəli Qaradağlının ilk "Əlifba" dərsliyinin M.F.Axundzadə tərəfindən yazılmasına dair fikirləri də xatırladırdı. Bu mövzudakı yazılarla "Qıraat" dərsliyinin müəllifi Yusif Zeynalov "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" məcmuəsində, "Azərbaycan müəllimi" qəzetində çıxış edirdi.

Məcmuədə pedaqoji elmlər doktoru İ.Y.Lemrenin "Təlim metodlarının sistemi (didaktik aspektdə)" adlı (1981, №2) 7 səhifəlik çox dərin elmi dəyərə malik olan məqaləsi də dərc edilmişdir. Məqalə "Совершенствование методов обучения русскому языку" (M., 1981) adlı kitabdan ixtisarla tərcümə edilmişdir. Məqalədə "Təlim metodu, onun quruluşu: təlimin məqsədi məzmunu mənimsəməkdir", "Məzmunun mənimsədilməsi üsulları", "Təlimin metodlarının sistemi", "Təlim priyomları", "Təlim metodlarının vasitələri və formaları" kimi yarımbaşlıqlar vardı. Bu aspektdə də azərbaycanlı alimlərdən, pedaqoji elmlər doktoru, professor B.Əhmədovun "Təlim metodlarının təkmilləşdirilməsinə dair" məqaləsi (1981, №4) dərc olunmuşdur. Məqalədə pedaqoji fikrimizi ən çox məşğul edən məsələlərə toxunulurdu.

Nəzəri pedaqogikaya aid məqalələr məcmuənin elmi əsaslara istinad etməyindən xəbər verirdi. B.Əhmədovun "Paradoks və Azərbaycan təlimində onun yeri" (1978, №3) məqaləsi bu yöndə yazılmışdır.

"Təlimin prinsipləri" adlı məqalədə (1990, №2) pedaqoji elmlər namizədi Ənvər Abbasov əsas diqqətini rus məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisinə dair metodik işə vermişdir. N.A.Sarokinin

"Didaktika", B.Əhmədov və A.Rzayevin "Pedaqogikadan mühazirə konseptləri" (1983), M.A.Danilov və B.P.Yesipovun "Didaktika" (1964) əsərlərindən bəhrələnən müəllif təlimin prinsiplərinə dair fikir və mülahizələrini izah etməyə çalışmışdır. Bu prinsiplər pedaqoji ədəbiyyatda müxtəlif cür təsnif olunduğundan müəllif öz təhlilində gəldiyi qənaəti aşağıdakı ümumiləşdirici formada ifadə etmişdir: təlimin təhsil, tərbiyə və şəxsiyyətin ümumi inkişafı vəzifələrinin kompleks həyata keçirilməsinə istiqamətləndirilməsi, təlimdə sistemlilik, ardıcılıq və varislik prinsipləri, təlimin şagirdlərin real tədris imkanlarına müvafiqliyi prinsipi, təlimdə əyanilik prinsipi və b.

Sonra müəllif bu prinsipləri konkretləşdirir və rus məktəblərində Azərbaycan dili təliminin özünəməxsus prinsiplərinin üzərinə gətirir və özünün müvafiq mülahizələrini irəli sürür. Həmçinin müəllif qeyri-Azərbaycan məktəblərində Azərbaycan dili təliminin kommunikativ istiqamət prinsiplərinə verilən tələbləri yada salır və nitq fəaliyyətinin növlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin, monoloji nitq istiqamətlərinin nəzərə alınmasını tövsiyə edirdi.

Məqalədə ümumiləşdirici şəkildə müəyyənləşdirilən prinsiplər Azərbaycan alimlərinin mətbuatda dərc olunan pedaqoji fikirləri ilə tam uyğun gəlirdi.

Məcmuədə tez-tez pedaqoji elmlər doktoru, professor C.Əhmədovun məqalələri dərc edilirdi. Belə məqalələrdən biri də "Şagird bədii ədəbiyyatın oxucusu kimi" məqaləsi idi (1979, №4). Müəllifin məqaləsi bu gün də tez-tez mətbuat səhifələrinə çıxarılan mütaliə mədəniyyətinə həsr edilmişdir. O, burada təcrübəli pedaqoq kimi şagirdin

mütaliə marağından, mütaliə dairəsindən söhbət açır. Orada deyilirdi: "Müasir informasiyaların bolluğu, bu informasiyalarla silahlanmağın imkanları, onları mənimsəmənin mövcudluğu şəraitində mütaliə yenə də əsas və aparıcı rol oynayır, təlimin səmərəli təşkilinin, bir növ, bünövrəsi hesab edilir. Ona görə də müasir məktəblərdə şagird mütaliəsini elmi-metodik əsaslar üzrə təşkil etmək, ona rəhbərliyi və nəzarəti günün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq indi müəllimdən, xüsusilə də dil-ədəbiyyat müəllimindən daha çox asılıdır".

"Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" məcmuəsinin üstünlüyü bir də onda idi ki, onun səhifələrində bir sıra psixoloq, didakt, dilçi, ədəbiyyatşünas və filosofun məqalələri dərc olunurdu. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, jurnal metodist alimlərlə yanaşı, Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi metodikası sahəsində çalışan tədqiqatçıların hər biri öz sözünü deyə bilirdi. Hər kəsin yazısında onun öz nəfəsi duyulurdu.

Redaksiyada tez-tez görüşlər keçirilirdi. Bu görüşlər müəllimlərin işinə düzgün istiqamət verirdi. Əlbəttə, bu heç də hər şeyin öz qaydasında olduğu demək deyildir. Məcmuə hələ də müəllimlərin günü-gündən artan tələblərinə tam cavab verə bilmirdi. Lakin ən zəruri pedaqoji fikir və nəzəriyyələri şəykanon metodik göstərişlər çatışmazlıqları tamamlayırdı. Ona görə də məcmuə məktəb və müəllimlərə real köməyi nömrədən-nömrəyə güvvələndirirdi. Bütün bunlar isə Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisinin keyfiyyətcə yaxşılaşdırılmasına, təlim prosesini tərbiyə və şagirdlərin inkişafı ilə əlaqələndirilməsinə xidmət edirdi.

Ötən əsrin 80-ci illərində jurnal

daha geniş plan üzrə işləyirdi. Məsələn, 1980-ci ildə məcmuədə aşağıdakı rubrikalar vardı: "Metodika", "Təcrübə tribunası", "Bədii əsərlərin dili", "Nəzəri qeydlər", "Didaktik materiallar", "Metodik irsimizdən", "Özünütəhsilə kömək", "Rəylər, xülasələr", "İş yoldaşlarımız", "Konsultasiya", "Sizin kitab rəfiniz üçün", "Xronika" və s.

Məcmuə öz mövqeyini möhkəmləndirdikcə onun müəlliflərinin sırasına yeni güvvələr gəlirdi. Bu prosesə Ş.Mikayılov, R.Mustafayeva, A.Səmədov, A.Babayev kimi ictimaiyyət tərəfindən tanınan alimlər də qoşulmuşdur. Sonrakı illərdə ədəbiyyatın tədrisi məsələsində aparıcı rol oynayan pedaqoji elmlər doktoru, professor Ş.Mikayılovun program materialları, dərslilər haqqında fikirləri müəllimlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı.

Pedaqogika elmimiz inkişaf etdikcə məcmuə də öz tematikasını zənginləşdirir, məqalələrin elmi-nəzəri səviyyəsinin yüksəldilməsinə ardıcıl fikir verilir, pedaqogika tariximizə, tərbiyə məsələlərinə dair ən aktual problemlər təhlil olunur, qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və yayılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Pedaqoji ədəbiyyatın az çap olunduğu bir şəraitdə məcmuə elmi axtarışlar üçün də ən dəyərli məxəz idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məcmuənin böyük uğurları abunəçilərin sayının artmasına da təsir göstərirdi. Bunun bir səbəbi də Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin elmi-nəzəri, pedaqoji və metodiki ustalıqlarının durmadan yüksəlməsi, ildən-ildə metodiki vəsait, didaktik materialların buraxılması, təcrübə mübadiləsinin genişləndirilməsi və məcmuənin yaxından iştirakı ilə elmi-praktik konfranslar, seminarların keçirilməsi ilə bağlı idi.

Məcmuənin öz məqsədlərini doğrultması üçün ölkəmizdə elmi, metodiki və pedaqoji mühit yaranmışdı. Necə deyirlər, 1970-1980-ci illər əvvəlki 20-30-cu illər deyildi. Məktəb qarşısında qoyulan yeni tələblər, yeni proqramlar, yeni dərsləklər, müasir baxışlar tələb edirdi.

Məcmuənin səhifələrində Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi məsələlərinə həsr edilmiş elmi-praktik konfranslar, seminarların materialları geniş şəkildə dərc olunur, müəllimlərə lazımı tövsiyələr verilir.

Məcmuənin hiss edilən ən başlıca istiqaməti müəllimlərə bilavasitə əməli kömək göstərməklə əlaqədar idi. Bu da çox əhəmiyyətli məsələ idi. Çünki müəllimlər əllərində kifayət qədər ədəbiyyat olmadığı halda yeni proqramlarla işləməli idilər. Məcmuəyə proqramın ayrı-ayrı mövzularına həsr edilmiş məqalələrdən müəllimlər daha çox faydalanır, bunlardan öz işlərində geniş şəkildə istifadə edirdilər. Məcmuə öz uğurları ilə kifayətlənmir, işini getdikcə təkmilləşdirir, geniş müəllim kütlələri ilə sıx əlaqə şəraitində məcmuədə yeni bölmələr yaranır, daha maraqlı mövzulara toxunulurdu.

Məcmuədə Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi ilə bağlı məqalələrdən əlavə, daha ciddi problemlərə, pedaqogika və psixologiyanın aktual problemlərinə, təhsil tarixinə dair yazılar da dərc edirdi. Professor A. Abdullayevin maarifimizin inkişafı tarixi ilə bağlı bir məqaləsində təhsilimizin keçdiyi tarixə nəzər salmış. 1920-ci illərdə qəbul olunmuş "Vahid əmək məktəbinin proqramı", 1923-1924 və 1925-1926-cı dərslərdən I və II dərəcəli məktəblərdə məcburi surətdə tətbiq olunan Kompleks proqramlardan, 1930-cu ildə onu əvəz edən "Layihələr

metodu"ndan da bəhs edilirdi. Layihələr metodunun məktəbi ölümə doğru apardığı xüsusi vurğulanırdı. Metodist alimlər S. Cəfərovun, Ə. Fərəcovun, B. Bağırovun məqalələrində də günün vacib məsələlərindən bəhs edilirdi. Lakin zamanın ruhu öz işini görürdü, hər şey hakim ideologiyanın tələbinə uyğun qurulmalı idi. Bundan qaçmaq olmazdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında məcmuəyə münasibət dəyişir, onun işinin dəyərləndirilməsində subyektiv fikirlərə yol verilir, həmçinin yaranmış iqtisadi çətinliklər nəticəsində məcmuə öz işini davam etdirə bilirdi. Bununla əlaqədar Azərbaycan SSR xalq təhsili nazirinin xüsusi əmri də olmuşdur. Bu əmrdə deyilirdi ki, Azərbaycan KP MK-nın "Azərbaycan SSR-də Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsini təmin etmək tədbirləri haqqında" 18 avqust 1989-cu il tarixli qərarına müvafiq olaraq "Azərbaycan məktəbi" jurnalına əlavə nəşr edilən "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" məcmuəsinin əvəzinə müstəqil "Ana sözü" jurnalı nəşr etmək məqsəduyğun hesab edilmişdir. Yeni jurnalın nəşri uzun illər respublikamızda Azərbaycan dilinin işlək dairəsinin məhdudlaşdırılmasına, xüsusilə qeyri-rus məktəblərində bu fənnin tədrisinin aşağı səviyyədə olmasına, ümumilikdə isə Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və təbliğinə lazımı əhəmiyyət verilməməsi kimi halların aradan qaldırılmasına kömək edəcəkdir.

Yeni yaradılacaq jurnal öz işini uşaq bağçasından tutmuş bütün tədris müəssisələrində Azərbaycan dilinin tədrisi və metodikası məsələləri, dilin işlək dairəsinin genişləndirilməsi, təlim qeyri-Azərbaycan dilində olan tədris müəssisə-

lərində bu işin fəallaşdırılması, əmək kollektivlərində Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və təbliği problemlərinin işıqlandırılması, qabaqcıl təcrübənin öyrənilib yayılması və b. istiqamətdə qurulmalıdır. Jurnal xalq təhsili sistemində işləyən Azərbaycan dili müəllimləri, metodistlər və digər pedaqoji işçilərə kömək göstərməli, təlimin metodlarının təkmilləşdirilməsinə, dilimizin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsi sahəsində təşviqatçılıq və təşkilatçılıq işi aparmalıdır.

Əmrdə daha sonra deyilirdi ki, Azərbaycan SSR Xalq Təhsili Nazirliyinin "Ana sözü" adlı müstəqil, aylıq 6,5 çap vərəqi həcmində elmi-kütləvi, pedaqoji-metodik jurnalı 1990-cı ilin ikinci yarısında fəaliyyətə başlasın. Bununla əlaqədar əmrdə nazirliyin idarə və şöbələrinə müvafiq təşkilati tapşırıqlar verilir.

Beləliklə, uzun müddət öz borcunu vicdanla yerinə yetirən "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" öz fəaliyyətini dayandırdı. Lakin hamıya məlum idi ki, o, öz üzərinə düşən vəzifələri lazımınca yerinə yetirirdi. Ötən əsrin 50-80-ci illərində məcmuə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin ən yaxın məsləhətçisi olmuşdur. Məcmuədə dərc olunan məqalələr Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafının düzgün istiqamətləndirilməsində az rol oynamamışdır.

Bu gün ölkəmizdə "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" müstəqil jurnal kimi fəaliyyət göstərir və Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin, metodistlərin, alim və pedaqoqlarımızın ardıcıl mütaliə

etdiyi jurnallar sırasındadır. "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" məcmuəsi isə ötən əsrin 90-cı illərindən tarixə qovuşmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" məcmuəsi, 1954-1990-cı illər.
2. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 1943-1991.
3. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 1996, №10.
4. Seyidov Ə., Azərbaycan pedaqoji fikrin inkişafı tarixindən. Bakı, 1987.
5. Əfəndizadə Ə., Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Azərbaycan məktəbi, 1996, №10.

РЕЗИМЕ

Самое долготелее приложение журнала «Азербайджан мектеби»

В статье повествуется о 37 летней деятельности методического сборника «Азербайджанский язык и литература», с которого началось издание журнала «Азербайджан мектеби» - являющегося носителем педагогической мысли Азербайджана. В сборнике печатаются статьи известных педагогов, психологов и других ученых-методистов. Эти статьи оказывали свое влияние на формирование педагогической мысли в Азербайджане. Деятельность сборника продолжалась до 1990 г.

SUMMARY

The Long-lasting Appendix of the "Azerbaijan School" Journal

The article is dedicated to the "Teaching Azerbaijan language and Literature" journal began to issue in 1945 which was the appendix to the "Azerbaijan School Journal" during 37 years. This appendix has played an important role in the development of pedagogical thoughts in Azerbaijan. The well-known pedagogues, psychologists and scholars issued their articles which helped to improve teaching practise. The issues of pedagogical surveys continued till the 90s.

AZƏRBAYCAN DİLİ MÜƏLLİMLƏRİ ÜÇÜN ANA DİLİNDƏN GƏRƏKLİ POETİK VƏSAİT

Vahid RZAYEV,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,

Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti

Müstəqil elm sahəsi kimi orta və ali təhsil müəssisələrində öyrədilən Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası dilimizin səs düzümünü, lüğət ehtiyatını, qrammatikasını, üslubi imkanlarını və s. məsələləri müəyyən üsullar, yollar, tərzlər, priyomlar vasitəsi ilə gənə nəsli öyrətmək məqsədinə xidmət edir. Əlbəttə, bu vasitələr məcmuyuna donuq, ehkam xüsusiyyəti vermək, bütün üsul və vasitələrə eyni münasibət göstərmək, eyni yanaşmalar nümayiş etdirmək olmaz. Dərsdə dilimizin xüsusiyyətlərini öyrətmə və öyrənmə zamanı yeni vasitələr axtarıb tapmaq, onu düşündürücü etməklə yanaşı, bu prosesə müasir pedaqogikanın mühüm tələbi kimi intellektual və ayləncəlilik imkanı vermək indiki şəraitdə xüsusilə vacibdir. Bu, həm də çevik pedaqoji təfəkkürə və yaradıcı potensiala malik müəllimin aşkar edilməsi şərtidir. Bu gün Azərbaycan dilinin (ümumən dilçilik elminin) öyrədilməsi üçün elə vasitələrdən istifadə olunmasına zəruriyyət yaranır ki, onlar şagirdlərin təlimə marağının artırılmasına, onların idrak qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə kömək etmiş olsun. Bu mənada Azərbaycan dilinin öyrədilməsi metodikasının araşdırıcısı kimi pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Elbəy Maqşudovun tədris prosesin intellektual və ayləncəli, interaktiv və banzərsiz təcrübəyə çevrilməsi istiqamətində göstərdiyi səyləri xüsusi qiymətləndirmək lazımdır.

Professor Elbəy Maqşudovun bəhs etmək istədiyimiz "Poetik – praktik Azərbaycan dili" kitabının birinci nəşrindən on ildən artıq bir dövr keçir. Hələ kitabın ilk nəşri filoloji, elmi – pedaqoji fikrimizin Yusif Seyidov, Nizami Cəfərov, İsa Həbibbəyli, Bəşir Əhmədov kimi görkəmli alimlərinin diqqətini cəlb etmiş, kitab haqqında maraq doğuran fikir və rəylər söyləmişlər. Azərbaycan dilinin öyrədilməsi üzrə yüksək poetik dillə ifadə olunmuş, təhsil

müəssisələri üçün metodik vəsait kimi düşünülmüş kitabın ikinci nəşri bu günlərdə "Elm və təhsil" nəşriyyatında işıq üzünə çıxmışdır. Qeyd edək ki, dilin qrammatikasını poetik dillə öyrətmək səyləri çox az hallarda təsadüf olunan təcrübədir. Bu cəhəti də istisna etmərik, yəni ola bilər ki, şair və yazıçılarımızın əsərlərində dilin qrammatikasını öyrətməyə kömək edə biləcək nümunələr olsun. Lakin bununla belə göstərməliyik ki, məktəb təcrübəsində problemə bağlı işlərin müntəzəm olaraq aparıldığı, praktik pedaqoqların hamısının bu işə həvəslə qoşulduğu fikri absurd görünür. Elbəy Maqşudovun bu sahədə gördüyü işlər isə davamlı, ardıcıl, ağır zəhmətin, zəruri intellektual səviyyənin, qırx illik bir əməyin bəhrəsi, məhsuludur.

Vəsait dilin qrammatik qanunları, leksik-semantik xüsusiyyətlərini şagirdlərə poetik ifadə tərzilə öyrətmək, ümumtəhsil məktəblərində dogma dilə məhəbbət hissi formalaşdırmağın yollarını müəyyənləşdirmək, bu prosesi yeni vasitələrlə zənginləşdirmək təcrübəsinə xidmət edir. Kitab fonetikanın öyrədilməsinə aid müxtəlif forma və məzmunu malik poetik nümunələrlə başlayır. Bu nümunələr müxtəlif didaktik vəzifələrin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Hər şeydən əvvəl bu nümunələr öyrədilmiş və ya öyrədiləcək dil məsələlərin poetik suallar vasitəsilə sorğusu kimi düşünülmüşdür. Məsələn:

Söz sözün arxasıdır,

Dilim dillər xasıdır.

Açıq, incə saitlər

Söylə görək hansıdır?

Həmçinin bu nümunələr öyrədilməsi nəzərdə tutulmuş mövzunun folklorun tapmaca janrına uyğun gələn formada ifadəsidir:

Mübtədasi əvəzlilik,

Xəbəri isə məsdər,

Üç dənə cümlə söylə

Hər biri də müxtəsər.

Poetik nümunələr mövzunun, müəyyən bir bəhsin əlamət və keyfiyyətlərini belə demək mümkünsə, bütün incəliklərinə qədər əks etdirir. Hecə haqqında şeiri oxuyarkən sanki onun haqqında yalnız poetik dilin, şeiriyyətin verdiyi imkanlarla danışmağın mümkün olduğu qənaəti yaranır. Burada şeiriyyət və elmi biliyin öyrədilməsi metodikası bir – birini üzvü şəkildə tamamlayır. Sanki heca, onun mahiyyəti, növü və tiplərinin digər üsul-vasitələrlə şərhli, öyrədilməsi metodikası mümkün deyil. Müəllif aydın, axıcı bir dillə səsələrin birləşməsinin ən kiçik bir modeli kimi hecanın əsas əlamətlərinin təsvirini verir:

Sait səsələr təklidkə,

Samitlə işləndikdə

Bir hecanı düzəldir.

Hecə var ayrılıqda

Mənalıdır, gözəldir.

Hecalar birləşərək

Yeni sözlər düzəldir.

Hər hecəyə bir sait

Olmasa, heca olmaz.

Hecalar birləşməzsə,

Dildə söz də qurulmaz....

Müəllif kitabda Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı, orfoqrafiyası, orfoepiyası, lüğət tərkibi, əlifbası, morfologiya və sintaksisi, nitq mədəniyyəti və üslubiyatı və s. bu kimi məsələləri də poetik mətnlər vasitəsi ilə, orijinal üsul və yollarla göstərmişdir. Əsərdə orta təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilinin elmi əsaslarla tədrisinə aid nəzəri materiallar maraqlı və yaradıcı şəkildə, uşaq düşüncəsini məşğul edən məntiqi çətinliklər, düşündürücü suallar vasitəsilə əks olunmuşdur. Bütün əsər boyu metodist-dilçi alimin, özünü ədəbi mühitdə tanıtmış poetik düşüncə sahibinin pedaqoji – metodik mühtimizə fərqli, orijinal yanaşma və münasibəti açıq – aydın görünür. Poetik düşüncə ilə elmi təfəkkürün vəhdəti, onların üzvü əlaqəsinin ifadəsi kimi əsərdə nəzəri mətnlərin ümumi əlamətləri, analogi (oxşar) cəhətləri, birlərindən fərqli xüsusiyyətləri də müxtəlif və rəngarəng poetik nümunələrlə bəzədilmişdir. Məntiqi təhlillər poetik dillə daha ifadəli şəkildə aparılır:

Yer bildirən isimlə

Yer zərfləri əkidir.

Bu ondan ərköyündür,

Osa bundan əzizdir.

Cümlədə hər ikisi

Zərflik donunu geyir,

Biri zərflər söyləyir,

Biri isimlə deyir....

Kitabda dil vahidlərinin əlamət və keyfiyyətlərinin açılması dialoq şəklində də qurulur ki, belə bir üsuldən istifadə müxtəlif qrammatik mətnlər arasında oxşar və fərqli cəhətləri asanlıqla müəyyənləşdirməyə, onların hansı özünəməxsus əlamətlərə malik olduğunu tapmağa kömək edir. "Mübtədə ilə zərfliyin dialoqu", "Xoş ovqatlı sözlərimiz", "Zərf eşşiqin gizləsə də Feilə heyran görünür", "Leksika gəmişi" və s. adlı şeir və digər mətnlər təlim prosesinin belə bir əsasda qurulması üçün poetik nümunələr sayıla bilər. Əsərdəki dillə bağlı tapmacalar, yanılmaclar, bağlamalar, əlifbanın öyrənilməsi üçün ayrı-ayrı sait və samit səsələr üzərində qurulan poetik nümunələr, dilin müxtəlif bölmələri ilə bağlı yüksək bədiiyyət nümunələri olan qəzəllər də məktəblilərə sevgili Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini öyrətmək məqsədini yüksək səviyyədə nümayiş etdirən bədii nümunələrdir.

Bütövlükdə "Poetik – praktik Azərbaycan dili" əsəri professor Elbəy Maqşudovun pedaqoji metodik mühtimizə tövəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Kitabdakı mətnlər təhsil alanların Azərbaycan dili dərslərində təlim fəaliyyətinə həvəsləndirilməsi, fikri əməliyyatlara (bilik və bacarıqların müqayisəsi, sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə, nəticə çıxarma) qoşulması işində təcrübə əhəmiyyətlə malik metodiki işləmələr, poetik mətnlərdir. İnanırıq ki, bu şeiriyyətlə süslənmiş mətnlər şagirdlərin dilimizi sevməsi və öyrənməsi, müəllimlərin isə tədris prosesində daha yaxşı nəticələr, nailiyyətlər qazanması işində yüksək səmərə və fayda verəcəkdir.

Dərs vəsaitindəki düşündürücü, tədqiqatçıya sövq edən motivasiya xarakterli poetik mətnlər bugünkü Azərbaycan dili dərsləkləri üçün də gərəklili mətnlərdir. İnanırıq ki, Azərbaycan dili dərsləklərinin müəllifləri şagirdləri düşündürmək, dillə bağlı təfəkkürlərini inkişaf etdirmək, bütövlükdə onu məktəblilərə sevdirmək üçün bu metodik vəsaitdəki poetik nümunələrdən tam orta məktəp dərsləklərində geniş şəkildə istifadə edəcəklər.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:
ANAR
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV

Ünvan: Bakı-10, Dilərə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 1608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09. Faks: 498-55-33.
E-mail: mehemed-baharli@mail.ru
Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şərti çap vərəqi 6,3.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisenziya V 236.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
"Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərc olunması tövsiyə edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunur.
Çapa imzalanıb 22.06.2017.

Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

İNDEKS 1012

"Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalına məqalə göndərən müəlliflərin nəzərinə

Jurnalın yaradıcı heyəti müəlliflərə əvvəlcədən təşəkkür edir və məqalələr hazırlanarkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməsinin vacib olduğunu bildirir:

1. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalında təhsilin bütün pillələrini əhatə edən elmi-metodik məqalələr dərc olunur.

2. Məqalələrin məzmunu jurnalın profilinə uyğun olmalı, problemin aktuallığı, elmi və praktik dəyəri, irəli sürülən nəzəri ideyalardan təcrübədə istifadə imkanları öz əksini tapmalıdır.

3. Məqalə yazı və elektron formasında (maqnit diskləri – 1,44 MB, CD, flaş) qəbul edilir. Materialın həcmi 6 səhifədən az, 15 səhifədən çox olmamalı (A-4 formatında, interval – 1,0; şrift – Times New Roman, ölçü – 12pt), Microsoft Word proqramında yığılmalıdır (Word – 98 və sonrakı versiyalarda).

4. Məqalənin adı və xülasəsi (4-8 sətirlik, interval – 1, ölçüsü – 12pt) bir-birinin eyni olmaqla üç dildə - Azərbaycan, ingilis, rus dillərində, mətni isə bu dillərin birində verilməlidir.

5. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olunmalı, bu zaman son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməli, ədəbiyyatlar mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli, məsələn, [1] və ya [1. s.109] kimi işarə olunmalıdır.

6. Məqalədə müəllifin adı, soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, rütbəsi, əlaqə telefonu, vacib hesab etdiyi digər məlumatlar göstərilməlidir.

Müəllifin şəkli fotokağızda və ya elektron formada ola bilər.

7. Məqalə redaksiyaya ya şəxsən təqdim edilməli, ya sifarişli məktub şəklində poçtla göndərilməli, ya da e-mailə ötürülməlidir.

8. Hər bir məqalədə müvafiq indeks və ya kodlar, habelə xülasələrin yazıldığı üç dildə açar sözlər verilməlidir.

9. Material seçilərkən jurnalın redaksiya heyətinin və yaradıcı əməkdaşların müzakirələrindən sonra dərc olunması tövsiyə edilən, mövzu baxımından aktuallıq kəsb edən, həmin sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin müsbət rəyi olan yazılara üstünlük verilir.

10. Dərc olunmayan yazıların orijinal variantı redaksiyada saxlanılır.

11. Məqalələrin çapı üçün müəlliflər pul ödəmir və onlara qonorar verilmir.